अध्याय-एक
शोधपरिचय

१.१ शोधपत्रको शीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक **"गुल्मी जिल्लाको पश्चिम-उत्तर क्षेत्रका लोकगीतको अध्ययन"** रहेको छ ।

१.२ शोधपत्रको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दशौं पत्रको प्रयोजनका निम्ति तयार गरिएको छ ।

१.३ विषय परिचय

लोकगीत 'लोक र गीत' गरी दुईवटा शब्दको योगवाट बनेको छ । आदिमकालदेखिनै जनको पर्यायवाची शब्दकोरूपमा लोक शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । तर समयको परिवर्तनसँगै यसले जगत, प्रदेश, जनता, समाज जस्ता विभिन्न अर्थहरूलाई ग्रहण गर्दै आएको छ । यसरी लोकजीवनको सुख–दु:ख, हाँसो, खुशीका साथसाथै चालचलन र व्यवहारको चित्रण गर्ने काम लोक गीतले गरेको छ । लोकगीत भन्नाले लोकजीवनको रागात्मक स्वत:स्फूर्त लयात्मक अभिव्यक्ति हो । लोकगीत लोकजीवनका आस्था र निष्ठामा अभिव्यस्त हुन्छन् । लोकगीतहरू चिन्तन मननका कारणवाट सहज सरलरूपले समाजमा हस्तान्तरित हुँदै आएका लोकजीवनका मौलिक र मौखिक लयात्मक अभिव्यक्ति हुन् । लोकजीवनका यस्ता लोकगीतहरू प्रशस्त पाइन्छन् । गुल्मी जिल्लाको पश्चिम-उत्तर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूले पनि स्थानीय लोकजीवनको यथार्थलाई प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसैले नेपाल अधिराज्यको पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रअन्तर्गत लुम्बिनी अञ्चलमा पर्ने गुल्मी जिल्लाको पश्चिम-उत्तर क्षेत्रमा छरिएर रहेका लोकगीत सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषणको अध्ययन नै यो शोधपत्रको प्रमुख विषय हो । पश्चिम-उत्तर क्षेत्रमा यस जिल्लाको ३ नं क्षेत्रका २८ गा.वि.स. पर्दछन् ।

१.४ समस्या-कथन

गुल्मी जिल्लाको पश्चिम-उत्तर क्षेत्रमा धेरै लोकगीतहरू प्रचलित भए पनि ती लोकगीतहरूको जानकारी नगण्य रूपमा रहेको छ । त्यसैले गुल्मी जिल्लाको यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूको अध्ययन गर्दा निम्न लिखित समस्यालाई केन्द्रविन्दु बनाइएको छ ।

क) गुल्मी जिल्लाको परिचय के कस्तो रहेको छ ?

ख) लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय के कस्तो रहेको छ ?

ग) गुल्मी जिल्लाको पश्चिम-उत्तर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको संकलन र वर्गीकरण कसरी गर्ने ?

घ) गुल्मी जिल्लाको पश्चिम-उत्तर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतका अध्ययन र विश्लेषण कसरी गर्ने

१.५ शोधपत्रको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधपत्रमा निम्न लिखित उद्देश्यहरू रहेका छन् ।

क) गुल्मी जिल्लाको परिचय दिनु ।

ख) गुल्मी जिल्लाको पश्चिम-उत्तर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको सङ्कलन र वर्गीकरण गर्नु ।

घ) गुल्मी जिल्लाको पश्चिम-उत्तर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन र विश्लेषण गर्नु ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली जनजीवनलाई सीमित शब्दजालमा उनेर मनका अनुभूतिसँग रङ्गाएर हृदयलाई आनन्द दिने सफल विधा लोकगीत हो । लोकजीवनका हर्ष-विस्मात्, दुःख-सुख आदिका उद्‌गारहरूको लयात्मक अभिव्यक्ति जुन सँगीतात्मकता, स्वाभाविकताजस्ता गुणहरू रहेको श्रुति माधुर्य विधा लोकगीत हो । लोकगीतको अध्ययन परम्परामा नेपाली लोकगीतको राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय स्तरमा लोकसाहित्यका अध्येताहरूवाट अध्ययन र विश्लेषण गर्ने काम केही हदसम्म भएको पाइन्छ । गुल्मी जिल्लामा रहेका केही लोकगीतहरू सङ्कलन गरी आवाज भरेर रेडियो नेपाल तथा अन्य संचारका माध्यमवाट बजाउने काम भइरहेको छ । राष्ट्रिय स्तरका लोकगायकहरू स्व. लोक बहादुर क्षेत्री, वोमवहादुर कार्की, मोतीवहादुर कार्की, छन्तबहादुर पाण्डे , शिवा आले आदि कलाकारहरूले लोकगीत क्षेत्रमा उल्लेख्य काम गरेका छन् । नेपाली लोकसाहित्य तथा यस क्षेत्रमा भएका लोकसाहित्यको पूर्वकार्यहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

लोकगीतको अध्ययनमा वि.सं. (२०२०) सालमा काजीमान कन्दङवाको **नेपाली जन साहित्य** लोकगीत अध्ययनको व्यवस्थित पहिलो प्रयास हो । कालीभक्त पन्तको **हाम्रो साँस्कृतिक इतिहास** (२०२८), प्रदिप रिमालको **कर्णालीका लोक स्रस्कृति खण्ड ५** २०२८, धर्मराज थापाको **गण्डकीका सुसेलीहरू** २०३०, **लोकसाहित्य विवेचना** २०४१, धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी, टक केसीको **हाम्रो लोकगीत र सँगीत** तथा **लोक सँगीतका थुंगाहरू** २०५३, सावित्री मल्लको **पाल्पाका लोकगीतको अध्ययन र विश्लेषण** २०५६, **नेपाली लोकगीतको आलोक** २०५७, कृष्ण प्रसाद पराजुली र **नेपाली लोक साहित्य** २०५८ मा चूडामणि बन्धुका कृतिहरू प्राप्त भइसकेका छन ।

राष्ट्रियस्तरमा लोकगीतको अध्ययन विश्लेषणको क्षेत्रमा उल्लेख्य कार्य भए तापनि गुल्मी जिल्लामा लोकगीत अध्ययनको उल्लेख्य कार्यहरू हुन सकिरहेका छैनन् । लोकसाहित्यमा भएका केहीकार्यहरूको समीक्षा यहाँ गरिन्छ । वि.सं.२०२५ सालमा शशी पन्थीको सक्रियतामा किरण पुस्तकालयको स्थापना र २०३० सालवाट यसको मुखपत्रका रूपमा **हाम्रो पुरुषार्थ** प्रकाशन भएको पाइन्छ । हाम्रो पुरुषार्थले नेपाली कथा, कविता, निवन्ध, लोकगीत, लोककथा आदि सामाग्री प्रकाशित गरी नेपाली भाषाको उन्नतीका लागि टेवा पुर्‍याएको पाइन्छ तैपनि यथेष्ट मात्रामा लोकगीतलाई महत्त्व दिई लेखेका रचना भने प्रकाशन गरेको देखिदैन ।

फोक्सिङ पञ्चायतमा पाइने लोक साहित्यको सङ्कलन र वर्गीकरण सर्वेक्षण (२०३९) भन्ने भिलेज प्रोफाइलमा होमनाथ सापकोटाले लोकगीतका केही झलकहरू प्रस्तुत गरेको भए पनि एउटा गाउँमा मात्र सीमित भएकाले व्यापकता देखिदैन ।

विष्णुहरि ज्ञवालीले एम.ए. शोध पत्रमा **नेपाली साहित्यमा गुल्मी जिल्लाको योगदान** (२०५३) मा गुल्मी जिल्लाको लोक साहित्यको चर्चा गर्ने क्रममा यस जिल्लाका लोकगीतको परिचय दिने प्रयास गरेको पाइन्छ ।

गुल्मी जिल्लामा प्रचलित उखानको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण (२०५५) नामक शोधपत्रमा रेमचन्द्र खत्रीले गुल्मी जिल्लामा प्रचलित लोकगीतको सामान्य चर्चा गरेको भए तापनि शोध उखानमै केन्द्रित छ ।

रेसुङ्गा बहुमुखी क्याम्पसको मुखपत्र 'विद्या' र महेन्द्र उच्च मा.वि. को मुखपत्र 'शैल सन्देश'मा लोकसाहित्य सम्बन्धी छिटफुट लेखमा लोकगीतबारे सामान्य लेखहरू प्रकाशित भएका छन् ।

समग्र गुल्मी जिल्लाको साहित्यिक क्षेत्रमा केही काम भए तापनि लोकसाहित्यको महत्त्वपूर्ण विधा लोकगीतको जिल्लाको पश्चिम-उत्तर क्षेत्रमा प्रशस्त कार्य भएको देखिदैन । यहाँ गुल्मी जिल्लाको पश्चिम-उत्तर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

१.७ शोधकार्यको औचित्य

नेपाली लोकगीतको अध्ययन, अनुसन्धानमा अहिलेसम्म भएका कार्यहरू पर्याप्त र पूर्ण छैनन् । नेपालको कुनाकाप्चामा रहेका लोकगीतहरूको अध्ययन व्यापक रूपमा हुन बाँकी नै छ । लोकगीतको क्षेत्रमा अध्ययन हुन बाँकी कार्यहरू आंशिक रूपमा भए पनि पूर्ति गर्ने लक्ष्य राखेर प्रस्तुत शोध पत्र तयार पारिएको छ । मौखिकरूपमा लोप हुन लागेका तथा छरिएर रहेका स्थानीय लोकगीतहरूलाई सङ्कलन गरेर राष्ट्रियस्तरमा तिनको परिचय प्रदान गरी नेपाली लोकगीतको उन्नतिमा थप योगदान पुऱ्याउनुमा नै यस सोधपत्रको औचित्य रहनेछ । गुल्मी जिल्लाको लोकसंस्कृति तथा लोकसाहित्यको अध्ययन अनुसन्धान गर्न चाहने व्यक्ति, संघ सस्थाहरूलाई यस शोधपत्रवाट बढी लाभ प्राप्त हुनेछ ।

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन

लोकगीत जनमानसमा फैलिएर रहने विधा हो । नेपाली लोकसाहित्यको क्षेत्रमा लोकगीतको क्षेत्र व्यापक भए तापनि यस शोधपत्रमा गुल्मी जिल्लाको पश्चिम-उत्तर क्षेत्रका लोकगीतको अध्ययन गरिएको छ । यस क्षेत्रमा गुल्मी जिल्लाको क्षे.नं. ३का २८ गा.वि.स. रहेका छन् । यस क्षेत्रसँग बाग्लुङ्ग, प्युठान र अर्घाखाँची जिल्लाहरू जोडिएका छन् । यी जिल्लाहरूको प्रभाव यस क्षेत्रमा नपरेको होइन तर यहाँ अध्ययन गर्दा यही क्षेत्रमा नै केन्द्रित भएर तयार पारिएको छ । गुल्मी जिल्लाको पश्चिम-उत्तर क्षेत्रका लोकगीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण गर्न यस शोधकार्यमा प्रयास गरिएको छ ।

१.९ शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्र तयारका निम्ति सामग्री सङ्कलन गर्दा क्षेत्रीय अनुसन्धान विधिको उपयोग गरिएको छ । सामग्री सङ्कलनका क्रममा सम्बन्धित क्षेत्रमा गई त्यहाँका मेला र पर्वमा सहभागी बनी आवश्यकता अनुसार गायकहरूवाट गीत सङ्कलन गर्ने काम गरिएको छ भने पुस्तकालयको प्रयोग गरी लोकसाहित्य सम्बन्धी सैद्धान्तिक ग्रन्थवाट सामग्रीको उपयोग गरिएको छ ।

शोधपत्र तयार गर्दा संकलित सामग्रीलाई वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक अध्ययन विधिको उपयोग गरिएको छ ।

१.१० अध्ययन पत्रको रूपरेखा

परिच्छेद एक - शोधपत्रको परिचय

परिच्छेद दुई - गुल्मी जिल्लाको परिचय

परिच्छेद तीन - लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय

परिच्छेद चार - गुल्मी जिल्लाको पश्चिम-उत्तर क्षेत्रका लोकगीतको सङ्कलन र वर्गीकरण

परिच्छेद पाँच - गुल्मी जिल्लाको पश्चिम-उत्तर क्षेत्रका लोकगीतको अध्ययन र विश्लेषण

परिच्छेद छ - उपसंहार

परिच्छेद–दुई
गुल्मी जिल्लाको परिचय

२.१ ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

नेपाल अधिराज्यलाई पाँच विकास क्षेत्र, चौध अञ्चल र पचहत्तर जिल्लामा विभाजन गरिएको छ । गुल्मी जिल्ला पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रअन्तर्गत पर्ने लुम्बिनी अञ्चलमा रहेको एउटा पहाडी जिल्ला हो । नेपाल एकीकरण हुनुभन्दा अगाडि बाइसे चौविसे राज्यमध्ये गण्डकी क्षेत्रमा पर्ने चौविसे राज्यअन्तर्गत धुर्कोट, इस्मा, गुल्मी, मुसिकोट गरी चार राज्य हालको गुल्मी जिल्लामा पर्दथे । पश्चिममा खस राज्यको पतन पश्चात मल्ल राज्यहरू टुक्रिएर गण्डकी क्षेत्रमा पर्ने चौविसे राज्यको स्थापना हुने क्रममा यी राज्यहरू स्थापना भएका थिए । गुल्मी राज्यका प्रथम राजा वीर शाह थिए । वि.सं १४९३ मा गुल्मी राज्यको स्थापना भएको मानिन्छ । वि.सं.१५५० तिर चन्द्रवंशी राजाहरूले मुसिकोट र इस्मा राज्यको स्थापना गरेका थिए । वि. सं. १४६५ मा सुर्यवंशी राजा खड्क राज मल्लले धुर्कोट राज्यमा राज्य गरेका थिए ।[१]

प्राचीन समयमा लिच्छवीहरूको अधीनमा रहेको गुल्मी समयको अन्तरालमा ४ वटा राज्यमा विभक्त भएपछि यिनीहरू बीच आपसी मैत्री सम्बन्ध प्रगाढ थिएन । अठारौं शताब्दीमा पाल्पाका राजा मुकुन्द सेन द्वितीयका पालामा पाल्पा, गुल्मी र अर्घाखाँची मिलेर मगर राज्य बलिहवामाथि हमला गरी विजय प्राप्त गरेको भूभाग आपसमा बाँडेका थिए ।[२] पाल्पाका राजा महादत्त सेन र नायव बहादुर शाहको संयुक्त प्रयासवाट बाइसे चौविसे राज्य एकिकरण गर्ने क्रममा गुल्मी र खाँचीलाई पराजित गरी बहादुर शाहले यी राज्य पाल्पालाई दिएका थिए । कूटनीतिमा सफल गुल्मेली राजा शिव शाहले आफ्नी नातिनी राजेश्वरी को विवाह रणबहादुर शाहसँग गरिदिएपछि फेरि पाल्पावाट गुल्मीलाई स्वतन्त्र बनाइएको थियो । वि.सं. १८६३ को नेपाल एकीकरणको अन्तिम महत्त्वपूर्ण कार्य भिमसेन थापाले चालेपछि पाल्पा, खाँची, अर्घासँगै गुल्मी पनि सदाको लागि विशाल नेपालमा एकीकरण हुन पुगेकोथियो । इस्मा, मुसिकोट र धुर्कोट राज्यलाई भने पछि बहादुर शाह र दामोदर पाण्डेले विशाल नेपालमा मिलाएका थिए ।

यसरी विशाल नेपालमा गाभिन पुगेको गुल्मी जिल्लामा अहिले आएर धेरै परिवर्तन भएको छ । यस जिल्लाका धेरै जसो मानिस खेतीपाती तथा पशुपालनमा व्यस्त रहन्छन र विकास निर्माणको काममा पनि आफुलाई समर्पित गरिरहेका देखिन्छन । त्यस्तै वैदेशिक रोजगार, व्यापारमा यहाँको जनशक्ति लागेको देखिन्छ भने सरकारी सेवामा पनि गुल्मेलीहरूको आफ्नै पहिचान छ ।

गुल्मी जिल्लामा हाल विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय संघसंस्था र नेपाल सरकारद्वारा विभिन्न कार्यक्रम संचालन भईरहेका छन् । विकासका पूर्वाधारहरू शिक्षा, स्वास्थ्य, संचार, यातायात, विद्युत, खानेपानी, बाणिज्यवजार जस्ता आयामहरू क्रमस निर्माण हुने चरणमा रहेकाछन् । जिल्लाको रिडीदेखि सदरमुकाम तम्घाससम्मको वाटो कालोपत्रे भइसकेको छ भने गाउँगाउँसम्म कच्ची वाटो पुऱ्याउने काम भइरहेको छ ।

विकासको साथसाथै अधुनिकतातर्फ अग्रसर यस जिल्लामा विभिन्न ऐतिहासिक पर्यटक स्थल र धार्मिक स्थलहरू रहेका छन् । यी मध्ये रेसुङ्गा तपोभूमि, कालीगण्डकी, ऋष्यश्रृंगाश्रम, मालिका जस्ता स्थल धार्मिक दृष्टिले महत्त्वपुर्ण रहेका छन भने धुर्कोट, चारपाल, मानकोट, शान्तिपुर,

---

[१] डा. राजाराम सुवेदी, **गुल्मी जिल्लाको ऐतिहासिक झलक** (गुल्मी, किरण पुस्तकालय, २०५५), पृ. ४७ ।

[२] डा. राजाराम सुवेदी, **पूर्ववत्** पृ. ६९ ।

दरवारदेवीस्थान, इस्मा जस्ता एतिहासिक स्थलहरू यसै जिल्लामा पर्दछन् । रेसुङ्गा, रिडी, विचित्र गुफा, पुर्कोट जस्ता पर्यटकीय स्थलहरू पनि यस जिल्लामा पर्दछन् ।

२.२ भौगोलिक स्थिति

भौगोलिक अवस्थितिका दृष्टिले गुल्मी जिल्ला नेपालको पहाडी प्रदेशको खास गरेर हिमालयपर्वत श्रृंखला भन्दा तल र चुरेपर्वत श्रृंखलाभन्दा माथि महाभारत पर्वत श्रृंखलामा रहेको छ । यस जिल्लामा अग्लाअग्ला पर्वत, लेक, डाँडाहरू रहेका छन् भने साथमा खोला र नदीको बहावक्षेत्रमा सम्म परेको वेसी, फाँटहरू र टारहरू रहेको छन् । यसरी हेर्दा गुल्मी जिल्ला भौगोलिक दृष्टिले समान नभई असमानरूपमा रहेको देखिन्छ ।

२.२.१ क्षेत्रफल र सिमाना

अक्षांसका हिसावले २७^{0} २५' उत्तरी आक्षांस देखि २८^{0} २७' उत्तरी अक्षांस र देशान्तर का हिसाबले ८३^{0} १० ' पूर्वी देशान्तर देखि ८३^{0} ३५' पूर्वी देशान्तर सम्म फैलिएको गुल्मी जिल्लाको क्षेत्रफल १,२४९.३७ वर्ग कि.मि. रहेको छ । समुद्र सतहवाट ४६५ मिटर उचाइदेखि (रिडी) २६९० मिटर उचाइ (थाप्लेको लेक) सम्म रहेको छ । गुल्मी जिल्लाको लम्बाई पूर्व पश्चिम ४० कि.मी. र उत्तर दक्षिण ३० कि.मी जती रहेको छ । यस जिल्लाको सिमाना पूर्व स्याङजा र पर्वत, पश्चिममा प्यूठान उत्तरमा वाग्लुङ्ग र दक्षिणमा अर्घाखाँची र पाल्पा जिल्लासँग जोडिएको छ ।[३]

२.२.२ धरतलीय स्वरूप

गुल्मी जिल्ला धरातलको हिसाबले एकनासको छैन । धरातलीय स्वरूपको आधारमा गुल्मी जिल्लालाई दुई भागमा वाँड्न सक्निछ ।

१) पहाडी भाग

२) वेसी भाग

२.२.२.१ पहाडी भाग

गुल्मी जिल्लाको ७५% क्षेत्र पहाडी भागले ओगटेको छ । यस जिल्लाको अधिकांश जनसंख्या पहाडी भागअन्तर्गत नै बसोबास गरेको पाइन्छ । अलिक उचाईक्षेत्रमा भने मानिसको बसोबास न्यून पाइन्छ । यस भागमा पाखो बारी बढी हुने हुँदा यहाँका बासिन्दाले मकै, कोदो, धान, जौ, गहुँ, भटमास, फापरको खेती वढी गर्दछन् । सुन्तला, कागती, नासपाती, आँप लगायतका फलफूलहरू यस भागमा पाइन्छन् । यस जिल्लाका उच्च पहाडहरूमा, थाप्लेको लेक, रेसुङ्गा, मदानेको लेक, मालिकाको लेक वामी दहको लेक मुख्य हुन् ।

२.२.२.२ बेसी भाग

गुल्मी जिल्लाको झण्डै २५% क्षेत्र बेसी भागले ओगटेको छ । पहाडको फेदी, नदी र खोलाको किनारहरूमा रहेका बेसीहरू र टारहरू यहाँका महत्त्वपूर्ण क्षेत्रहरू हुन् । यस भागमा उच्च ताप, सिचाइको सुविधा, मलिलो माटोका कारण कृषि उत्पादनमा अगाडि रहेको छ । यी भूभागहरूमा धान, गहुँ, मकै उत्पादन हुन्छ । आलु, काउली, बन्दा जस्ता तरकारी खेती हुन्छन् भने कटहर, केरा, आँप,

---

[३] **दीप ज्योति** (गुल्मी, कर्मचारी मिलन केन्द्र, वर्ष १९, २०६०) पृ १ ।

लिची जस्ता फलफूल उत्पादन हुन्छन् । बेसी भाग अन्तर्गत चौरासी फाँट, मजुवाफाँट, आँपचौर, घर्तीफाँट, हरेवा प्रसिद्ध छन् ।

२.२.३ हावापानी

गुल्मी जिल्लाको धरातलीय स्वरूप एकनास नभएकोले यहाँको हावापानी पनि फरक फरक पाइन्छ । यहाँको हावापानीलाई ३ भागमा बाँड्न सकिन्छ ।

१) उष्ण मनसुनी जलवायु २) अर्घोष्ण जलवायु ३) शीतोष्ण जलवायु

२.२.३.१ उष्ण मनसुनी जलवायु

समुद्री सतहवाट १५२५ फिट देखि ३००० फिट सम्मको उचाइमा यस किसिमको जलवायु पाइन्छ । हिउँदमा न्यानो रहने यस क्षेत्रमा ग्रीष्ममा ३५^{0}सम्म तापक्रम पुग्ने हुनाले निकै गर्मी हुन्छ ।

२.२.३.२ अर्घोष्ण जलवायु

समुद्री सतहवाट ३००० फिट देखि ७००० फिटसम्मको उचाइमा यस किसिमको जलवायु पाइन्छ । गर्मीमा हावापानी न्यानो पाइन्छ भने जाडोमा ५^{0}सम्म तापक्रम झर्ने हुँदा जाडो हुन्छ ।

२.२.३.२ शीतोष्ण जलवायु

समुद्री सतहवाट ७००० फिट देखि ७९००० फिट सम्म प्राप्तहुने यस किसिमको हावापानी हिउदमा ०^{0} भन्दा तल तापक्रम झर्ने गर्दछ । हिउँदमा हिउँ पर्ने हुँदा जाडो बढी हुन्छ । यी स्थानहरूमा भार्से लेक, रेसुङ्गा, मालिका आदि पर्दछन् ।

२.२.४ नदीनालाहरू

गुल्मी जिल्लामा प्रशस्त नदीनाला तथा खोलाहरू छन् । जिल्ला भित्रमात्र नभएर स्वदेश तथा विदेशमा समेत नामकमाएको कालीगण्डकी जस्तो पवित्र नदी यसै जिल्लामा पर्दछ । यसवाट कालीगण्डकी ए नेपालकै सबभन्दा ठूलो जलविद्युत् आयोजना समेत सम्पन्न भइसकेको छ । यस नदीलाई एक पवित्र तीर्थस्थलका रूपमा लिइदै आएकोछ । धार्मिक पुराणहरूमा समेत नाम उल्लेखित भएको कालीगण्डकीमा माघे संक्रान्तिमा विशेष मेला लाग्दछ । माघ महिना भरी नुहाउनेको घुइंचो लाग्ने गर्दछ ।

यस जिल्लामा अन्य नदीहरूमा बढीघाट, दामोदर खोला, छल्दी, पनाहा खोला, हुग्दी, निस्ती आदि प्रख्यात छन् । नदीहरूमा माछा मार्ने र माछा विक्रि गरेर आफ्नो जीविकोपार्जन गर्ने यहाँका केही मानिसहरू छन् ।

२.२.५ बनजंगल

गुल्मी जिल्ला वनजंगलका दृष्टिले अगाडि छ । यहाँको हावापानीमा विविधता भएकोले गर्दा जंगलमा विभिन्न किसिमका बोटविरुवा पाइन्छन । कृषि, पशुपालन र काष्ठ व्यापार नै यस जिल्लाको आर्थिक क्रियाकलापका आधारशीला हुन् । यी मध्ये कृषि, पशुपालनको आवश्यकता पूर्ति गर्ने मुख्य साधन बनजंगल नै हो । त्यसैले यहाँका बासिन्दासँग बनजंगलको घनिष्ट सम्बन्ध रहेको छ ।

यस जिल्लाको तल्लो भेगका जंगलमा साल, सल्ला, धार्ने, चिलाउनी, चिउरी, टुनी, शिरीष, काफल, तिजु जस्ता रुखहरूपाइन्छन् । यस प्रकारका रुखहरू विशेष गरी काठका काममा बढी प्रयोग

गरिन्छ । उपल्लो भेगतिर भने गुराँस, अगेरा, खर्सु, बाँझ, मानिकाठ, कालीकाफल, मल्लेतो, सौर, ओखर लाकुरी, दवदवे, उत्तिस आदी रुखहरू पाइन्छन् जुन दाउराका रूपमा बढि प्रयोग हुन्छन् ।[४]

यस जिल्लाका जंगलहरूमा विभिन्न प्रकारका जडीबुटीहरू पाइन्छन् । तर सही तरीकाले खोज, अनुसन्धान र सदुपयोग भएको पाइदैन । यहाँका जडीबुटीको उपयोग हुन सकेमा स्वदेशी तथा विदेशी मुद्राको आर्जन हुन सक्ने थियो । त्यस्तै यहाँको जंगलमा बाघ, भालु, चितुवा, मृग, हरिण, मलसाप्रो (माउखामी) खरायो जस्ता जनावर र काग, कोइली, ढुकुर,जुरेली, सारी सुगा, न्याउली, कोकले, आदि धेरै पंक्षीहरू रहन्छन् । यहाँका जंगलहरूमा रेसुङ्गाको वन, मालिकाको वन आदि प्रख्यात छन् । आज भोली भने व्यापक बन विनास हुदै गएको कारण जंगली जनावर र पंक्षीहरू लोप हुने अवस्थामा छन् भने बाढी पहिरोले क्षति पुर्‍याउन थालेको छ ।

२.२.६ तीर्थस्थलहरू

ऐतिहासिक तथा धार्मिक दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण क्षेत्रहरू यस जिल्लामा प्रशस्त रहेका छन् । यस जिल्लाको प्रमुख तिर्थस्थलहरूमा रेसुङ्गा, रिडी, रुद्र बेनी, इश्वरी मन्दिर, दरवार देवीस्थान, खड्क क्षेत्र भवानी, धुर्कोट, मालिका राधाकृष्ण मन्दिर, विष्णु पादुका शिवालय आदि रहेका छन् । माघे संक्रान्तिमा रिडीमा मेला लाग्दछ । जहाँ देशका विभिन्न ठाउँवाट मानिसहरू गण्डकीमा नुहाउन आउने गर्दछन् । हरि बोधनी एकादशी तथा हरिसयनी एकादशीमा रेसुंङ्गामा मेला लाग्ने गर्दछ । मर्भुंङ्ग मालिकामा मंसिर पूर्णिमा र वैसाख पूर्णिमा काली पाठी बली चढाउने चलन रहेको छ ।

२.३ सामाजिक जनजीवन

मानिस सामाजिक प्राणी हो । समाज र मानवजीवन वास्तवमा एक सिक्काका दुइ पाटा हुन भन्न सकिन्छ । नेपाल बहुभाषिक, बहुसाँस्कृतिक, बहुजातीय एवं बहुधार्मिक राज्य भएको कारण गुल्मी जिल्लाको जनजीवन पनि नेपाल भित्रको एक अंगमा पर्दछ । समाजमा रहेको जातजाति, धर्म, भाषा, पेशा, सहनसहन संस्कृति, संकार, लवाइ खवाईको चित्रण नै सामाजिक जनजीवन अन्तर्गत पर्दछ ।

२.३.१ जातजाति

गुल्मी जिल्लामा जातीयताको हिसाबले हेर्दा ब्राह्मण, क्षेत्री, बैश्य, शुद्र, चारै वर्णका मानिसहरूको बसोबास भएको पाइन्छ । गुल्मी जिल्लाका मुख्य बासिन्दाको ठुलो हिस्सा ब्राहमण र क्षेत्रीले ओगटेको देखिन्छ । पुरुषप्रधान समाज यहाँको विशेषता मान्न सकिन्छ । तर आजभोलि भने महिलाहरू पनि सामाजिक कार्यमा अग्रसर हुन थालेका छन् ।[५]

२.३.२ धर्म

गुल्मी जिल्लाका अधिकांश मानिसहरूले मान्ने धर्म हिन्दू धर्म हो । यहाँका बासिन्दा हिन्दू धर्म मान्ने भएकोले हिन्दू धर्म अनुसार नै आफ्नो परम्परा र संकृतिको जगेर्ना गरेका छन् । हिन्दू धर्मका साथसाथै यहाँ केही मात्रामा अन्य धर्म मान्ने नागरिकहरू पनि रहेका छन् । जसको विवरण निम्नानुसार छ ।[६]

---

[४] डा. राजाराम सुवेदी, **पूर्ववत्** पृ. ५ ।

[५] **गुल्मी दर्पण** (गुल्मी जि.वि.स. कार्यालय वर्ष २, अंक १, २०५८) पृ. २१ ।

[६] **गुल्मी दर्पण** , पूर्ववत् पृ. २१ ।

धर्म	२०५८ को जनसंख्या	प्रतिशत (२०४८)	प्रतिशत (२०५८)
हिन्दू	२८५०७०	९९.५७	९६.१०
बौद्ध	१०९५६	०.२६	३.६९
इस्लाम	४१९	०.९	०.१४
क्रिश्चियन	११३	०.०३	०.०४
अन्य	९६	०.०५	०.०३

२.३.३ भाषा

गुल्मी जिल्लामा विभिन्न जातजातिका नागरिकहरू बसोबास गरे पनि यहाँका अधिकांश नागरिकहरू मातृभाषाको रूपमा नेपाली भाषा नै प्रयोग गरी बोलेको पाइन्छ । मगर जातिको बाहुल्यता रहेको क्षेत्रमा मातृभाषाका रूपमा मगराँती र नेवार जातिको वाहुल्यता भएको क्षेत्रमा नेवारी भाषालाई मातृ भाषाका रूपमा प्रयोग गर्ने गर्दछन् । तर मगर र नेवारहरू अन्य जातीय समुदायसँग नेपाली राष्ट्रभाषालाई माध्यम भाषाका रूपमा प्रयोग गरेर बोल्ने गर्दछन् ।

नेपाली भाषा बोल्ने क्रममा केही मगर गुरुङ र नेवारहरूले 'त' लाई ट /ड बनाएर बोलेको पनि पाइन्छ । कामी दमाई, सार्की आदिले आउछ-आन्छ, पिंध-पेध, विहान-वेन, मलाई -माला, चोया-चोए जस्ता केही शब्दको आफ्नै प्रकारले प्रयोग गर्दछन् तापनि उनीहरूको यस्तो प्रयोग सामान्य नै लाग्दछ । उनीहरूमा यस्ता शब्दको प्रयोग मगराँतीको प्रभाव तथा स्तरीय भाषिक अभ्यासको कमीका कारणले गर्दा भएको हो ।

यसरी अधिकांश जनसंख्याले नेपाली बोल्ने गरे तापनि यस जिल्लामा बोलिने भाषिकामा नेपाली भाषाको मानक रूप भन्दा केही बेग्लै प्रकारको संरचनात्मक स्वरूप फेला पर्दछ । जस्तैः

स्थानीय नेपाली	मानक नेपाली
हुन्च	हुन्छ
लोट्नु	लड्नु
कत्न	कहाँ
कौनो	कुन
दैलो	ढोका
गइम	गयौं
रच	रहेछ
केर	क्यारे

हाम्लाइ	हामीलाई
नाम्रो	राम्रो
भरे	साँझ
आइसल	अर्को साल
वर्को	पछ्यौरा
कन्नो	पिठ्युँ
मस्तै	धेरै
सिन्की	गुन्द्रुक
आँटी	उपल्लो तला
भो	हुदैन

यस्ता शब्दको प्रयोग लेखाइमा नभएर भनाइमा मात्र सीमित रहन्छन् ।

२.३.४ पेशा

गुल्मी जिल्लाका मानिसहरूको मुख्य पेशा भनेको कृषि नै हो । यस जिल्लाका करिव ९०% जनता कृषिमानै निर्भर छन् तापनि अधिकांश पहाडी भागमा सिंचाइको असुविधा र खेती योग्य जमिनको अभावमा कम उब्जनी हुने, आकाशे मानीको भरमा खेती गर्नु पर्ने हुँदा आशातित उब्जनी हुन सकेको छैन् । तरपनि आफ्नो अधिकांश समय कृषि पेशामा नै विताउनु पर्ने बाध्यता छ । कृषि कार्य परम्परागत तरिकाले अगाडि बढेको र समयको रूपान्तरणलाई अनुभूत गरेर व्यवसायिक कृषि तर्फ यहाँका किसानले लाभलिन सकेको देखिदैन । कृषि बजारको अभाव, कृषिका आबश्यकता, आधुनिकीकरण बमोजिम पुराहुन नसकेको हुँदा कृषिवाट राम्रो प्रतिफल लिन सकेको देखिदैन । यस कारण यहाँका मानिसहरू अल्पकालीन रोजगारीको खोजीमा विदेशतर्फ जाने गरेको देखिन्छ । यहाँ केही कुमालहरूले माटाका भाडा बनाएर बेच्ने गरेको पनि पाइन्छ । त्यस्तै काठका ठेकाहरू बनाउने वा काठका अन्य समाग्रीहरू बनाएर गाउँ गाउँ बोकी हिडेर वेच्ने व्यवसाय पनि गरेको पाइन्छ ।

गुल्मी जिल्लाका मानिसहरू कृषि पेशामा मात्र निर्भर नभएर व्यापार प्रसाशनिक क्षेत्रमा समेत प्रवेश गरेका छन् । यहाँ चिया पसल देखि लिएर ठुला ठुला समाग्रीहरू विक्री गर्ने पसलहरू रहेका छन् । प्रशासनिक क्षेत्रमा यहाँका व्यक्तिहरू साना तहदेखि उच्च पदमा समेत पुगेका छन् । गुल्मी जिल्लाकै कुलचन्द्र गौतम संयुक्त राष्ट्रसंघको सहायक महासचिब बन्नु भएको छ । यहाँका मानिसहरू ब्रिटिस गोर्खा सेना तथा भारतीय सेनामा समेत भर्ति भएका छन् । हाल आएर यहाँका शिक्षित युवाहरू नेपालको प्रसाशनिक सेवातर्फ रुचि साथ लागि परेको पाइन्छ । आजभोलि बेरोजगारको कारण थुप्रै युवाहरू रोजगारको लागि विभिन्न देशमा गएर काम गर्ने गरेको पनि पाइन्छ ।

जातिगत हिसाबले हेर्दा यस जिल्लाका ब्राहमणको पेसा पण्डित्याँइ र जागिर छ । क्षेत्री, मगर, गुरुङ्ग पल्टनमा भर्ती हुने र कमै मात्रामा प्रसासनिक क्षेत्रमा कार्यरत छन् । कामी, दमाई, सुनार कुमालले क्रमशः फलामको काम गर्ने, लुगा सिउने, गहना बनाउने र माटाका भाँडा बनाउने गर्दछन् र केही मानिसहरूले डकर्मी र सिकर्मीको काम गर्दछन् । यसरी गुल्मी जिल्लाका मानिसहरूले जीविकोपार्जनका लागि विभिन्न पेसामा लागेको पाइन्छ ।

२.३.५ रहनसहन

गुल्मी जिल्लाको रहनसहन नेपालका अन्य क्षेत्रसँग समानुपातिक नै देखिन्छ । ग्रामीण क्षेत्रमा परम्परागत जीवनशैली नै देखिन्छ भने शहरी क्षेत्रमा आयातित जीवनशैलीलाई सुस्त-सुस्त अङ्गीकार गर्दै गएको देखिन्छ । आधुनिकताको अनुशरण गरे तापनि परम्परागत सामाजिक जीवन भने यथावत नै यापन गरेको देखिन्छ । सरल, स्वाबलम्वी, परिश्रमी र सहयोगी यहाँका मानिसहरूले आपत विपत परेको समयमा एकलेअर्कालाई अत्यन्तै सहयोग गरेको पाइन्छ । यहाँका धेरै जसो घर एक तले, कही दुईतले र तीनतले पनि पाइन्छन् । पहिला घर कटेरा छाउने काम खरले गरिन्थ्यो भने आजभोलि ढुङ्गा र जस्तापाताले छाउने काम गरिन्छ । कतै कतै व्यापारिक केन्द्रहरूमा पिलर सहितका पक्की घरहरू पनि निर्माण भइरहेका छन् ।

२.३.५.१ संस्कार

मानिसको गर्भाधानदेखि मृत्युपर्यन्त गरिने विभिन्न विधिविधानलाई संस्कार भनिन्छ । हिन्दू धर्म अनुसार १६ संस्कारको उल्लेख गरिए तापनि यहाँका जनताले सबै सस्कारलाई मानेको पाइदैन । यहाँका मानिसहरूले मानी आएका सस्कारहरूमा गर्भाधान भए पछि जातकर्म जन्मेको छैठौ दिनमा छैंठी एघारौ दिनमा न्वारन, ६ महिनामा अन्नप्रासन्न गर्दछन् । त्यस्तै चुडा कर्म, व्रतवन्ध, विवाह र मृत्यु पछि मृत्यु संस्कार गर्ने गरेको पाइन्छ । यहाँका बासिन्दाहरू पुरातन संस्कारमा विश्वास गर्ने हुँदा समयको आधुनिकीकरणवाट टाढै बसेर अझै पनि धामी, झाँक्री, वाइ, बोक्सी, लागो भागो, मसान माथि विश्वार गर्ने गर्दछन् ।

२.३.५.२ लवाइखवाइ

गुल्मी जिल्लाका मानिसहरूले केहीमात्रमा जात र धर्म अनुसारको लवाइ खवाइ गरे तापनि समग्रमा हेर्दा सबै मानिसको एकै किसिमको जस्तो देखिन्छ । यहाँको लवाइखवाइमा आर्थिक अवस्थाले प्रभाव पार्ने गरेको छ । उच्च आर्थिक श्रोत भएका व्यक्तिहरूले नयाँ नयाँ फेसन अनुसार र महँगा कपडा लगाउने तथा कम आय श्रोत भएका व्यक्तिहरूले सस्तो मूल्यका कपडा लगाउने गर्दछन् । तरपनि यहाँका मानिसहरू आफ्नो रुचि र उमेर अनुसार लुगा लगाउने गर्दछन् । समग्रमा भन्दा यहाँका लोग्ने मानिसहरू दौरा सुरुवाल, टोपी, कमिज, इस्टकोट, पाइन्ट, जाँगे कोट, धोती, टी-सर्ट जस्ता लुगा लगाउँछन् । त्यस्तै आइमाईहरूले धोती, चोलो, पटुका, पछ्यौरी, मेक्सी, व्लाउज, लुंगी का साथै सुनका गहनाहरू लगाउने गर्दछन् । स्कुल जाने केटीहरूले कमिज, मिड्डी, कुर्ता सिरुवाल लगाउने गर्दछन् ।

यस जिल्लाको मुख्य खेती धान,मकै र कादो भएकाले यहाँका मानिसहरूको मुख्य खाना भात, मकैकोआटो र कोदोको ढिडो, रोटी नै हो । खाजाको रूपमा मकै पोलेर, भुटेर खाने, गहुँ र फापरको रोटी बनाएर खाने गर्दछन् । धान खेतीगर्न खेत नहुनेहरूले किनेर भए पनि दाल, भात, तरकारी खाने चलन प्रशस्त चलेको देखिन्छ । दुध, दही, घ्यु , माछामासु आदिलाई तागतिलो र पोसिलो खाने कुराका रूपमा लिइन्छ । मासु खाँदा जात अनुसारको मासु खाने गर्दछन् । जस्तै बाहुन क्षेत्रीले बाखा खसिको मासु खाने गर्दछन् भने समाजका तल्लाजात भनिदै आएका वैश्य सुद्रले कुखुरा, राँगा, पाडा, सुँगुर, हाँस आदिको मासु खाने गर्दछन् । यहाँ चाड पर्व अनुसार विभिन्न प्रकारका खाने कुरा खाने प्रचलन छ । जस्तै दशैमा मासु, रोटी, केरा, तिहारमा रोटी, फलफुल तीजमा खीर, दही, घ्यु र माघे संक्रान्तिमा खिचडी, रोटी, तरुल आदि खाने चलन छ ।

२.३.५.३ चाडपर्व

अधिकांश गुल्मेलीहरू हिन्दु धर्मालम्वी भएको हुँदाँ यहाँका मुख्य चाडपर्वहरू दशै, तिहार, तीज हुन् । थकित जीवनलाई केही समयको लागि विश्रान्ति दिने क्रममा यहाँ चाडपर्वहरू धुमधामसँग मनाउने र खर्च गर्ने प्रचलन रहेको छ । दशै असोज महिनामा मनाउने चाड हो । आश्विन शुक्ल प्रतिपदा देखि पूर्णिमा सम्म दशै मनाउने गरिन्छ। दशैमा भगवतीको मन्दिरमा बली चढाएर मासु खाने गरिन्छ । दशमीको दिन मान्यजनको हातवाट टिका ग्रहण गर्ने गरिन्छ । दशमी देखि पूर्णिमा सम्म विभिन्न स्थानमा मेला लाग्ने र सराँए खेल्ने चलन छ । तिहारमा दिदीवहिनीका हातवाट टिका लागाउने, सेल रोटी खाने जुवा खेल्ने तथा देउसी भैलो खेलेर मनाइन्छ। तीजलाई महिलाहरूले ठुलो पर्वकारूपमा लिने   गर्दछन् । तीजमा आफ्ना सबै दिदीबहिनीहरू जम्मा हुने राम्रो लगाउने, मीठो खाने र तीजको गीत गाउने गर्दछन् । चाडपर्वको समयमा टाढा टाढा गएका आफन्तहरू घरफर्कने र चाडपर्वहरू मनाउने गरिन्छ । यी बाहेक अन्य पर्वहरूमा हरिसयमी एकादशी, साउने सक्रान्ति, शिवरात्री, चैतेदशैं देवाली आदि रहेका छन् ।

२.४ राजनैतिक तथा प्रसाशनिक विभाजन

गुल्मी जिल्ला प्रसाशकीय विभाजन अन्तर्गत पशिचमाञ्चल विकास क्षेत्रको लुम्विनी अञ्चलमा पर्ने एउटा जिल्ला हो । वि.सं.२००८ साल सम्म गुल्मी जिल्ला पाल्पा जिल्लाको प्रशासनवाट संचालित थियो । वि.सं.२००९ सालमा अर्घखाँची लाई समेटेर यस जिल्लालाई छुट्टै जिल्लाका रूपमा मान्यता दिइयो । वि.सं.२०१९ सालमा नेपाल अधिराज्यको संविधान लागू भएपछि गुल्मी र अर्घखाँचीलाई दुई जिल्ला बनाइयो तापनि वि.सं.२०२४ सालसम्म एउटै अड्डा प्रमुखले दुवै जिल्ला हेर्ने गर्दथे । वि.सं.२०२५ सालमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको व्यवस्था भएपछि यी दुई जिल्लामा अलग अलग प्र.जि.अ.ले प्रशासन संचालन गर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

गुल्मी जिल्लालाई वि.सं.२०१९ देखि वि.सं.२०३३ सालसम्म ५ वटा थुम ९७ वटा गाउँ पञ्चायतमा विभाजन गरिएको थियो । वि.सं.२०३३ सालमा ८ वटा गा.प. लाई वाग्लुङ्गमा समावेश गरियो र बाँकी गा.प. लाइ मिलाएर ६६ गा.प. कायम गरियो । वि.सं.२०३७ सालमा गा.प.को संख्यालाई विस्तार गरि ७९ वटा गा.प. बनाइयो । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ लागुहुनु पूर्व गुल्मी जिल्लावाट राष्ट्रिय पञ्चायत को संसदमा २ जना सदस्यले प्रतिनिधित्व गर्दथे ।

वि.सं.२०४७ सालको संविधान पछि पूरानै ७९ वटा गा.प.लाई गा.वि.स.मा परिणत गरियो । तीनवटा निवार्चन क्षेत्र र १३ इलाकामा विभाजित गरियो । प्रजातन्त्र पुनः स्थापना पछि वि.सं. २०४८ सालमा भएको निवार्चनमा ३ वटै सिटमा नेपाली काँग्रेस विजयी भएको थियो । वि.सं. २०५१ को मध्यावधि निर्वाचन तथा २०५६ सालको निर्वाचनमा ने.क.पा.एमालेले विजय हासिल गरेको थियो । अहिले २०६३को अन्तरिम संसदमा एमालेका ३ माओवादी वाट १ गरी ४ संसदहरूले प्रतिनिधित्व गरिरहेका छन् । गुल्मी जिल्लामा प्रभाव भएका मुख्य दलहरूमा, नेपाली कांग्रेश, ने.क.पा. एमाले, ने.क.पा माओवादी, रा.प्र.पा. रहेका छन् ।

गुल्मी जिल्लामा तीनवटा निर्वाचन क्षेत्र अन्तर्गत पर्ने उनासी गाउँ विकास समितिहरू यस प्रकार रहेका छन् ।[७]

---

[७] **गुल्मी जि.वि.स.** द्धारा प्रकाशित स्रोतका आधारमा ।

निर्वाचन क्षेत्र नं १

१) आँपचौर, २) अर्लाङकोट, ३) कुर्घा, ४) शान्तिपुर ५) तुराङ ६) विसुखर्क ७) डिब्रुङ ८) हर्राचौर, ९) हरेवा, १०) अस्लेवा, ११) भार्से, १२) हसरा, १३) रूपाकोट, १४) जुहाङ्ग, १५) जुनीया, १६) लिम्घा, १७) ठुलोलुम्पेक, १८) भुर्तुङ, १९) ग्वाघा, २०) अर्वेनी, २१) फोक्सीङ, २२) पूर्तिघात, २३) हर्मिचौर, २४) खड्गकोट, २५) जयखानी

निर्वाचन क्षेत्र नं २

१) तम्घास, २) अर्खले, ३) सिमीचौर, ४) दुवीचौर, ५) पराल्मी, ६) गौडाकोट ७) बडागाउँ ८) बलीथुम, ९) जुभुङ, १०) मुसीकोट, ११) दिगाम, १२) हुँगा, १३) ग्वादी, १४) रिमुवा, १५) पल्लिकोट, १६) रुरु, १७) थानपति, १८) वीरबास, १९) दौघा, २०) अमरअर्वाथोक, २१) दरवार देवीस्थान, २२) हर्दिनेटा, २३) खर्जाङ, २४) बलेटक्सास, २५) वामीटक्सार, २६) बम्घा

निर्वाचन क्षेत्र नं ३

१) दोहोली, २) वाग्ला, ३) घमिर, ४) पौदी अमराइ, ५) धुर्कोट, ६) पीपलधारा ७) बाँझकटेरी ८) अर्जे, ९) नेटा, १०) मर्भुङ, ११) भनभने, १२) नयाँगाउँ, १३) अर्खावाङ, १४) मलयागिरी, १५) अमरपुर, १६) दर्लिङ, १७) धुर्कोट, १८) जैसिथोक, १९) अग्लुङ, २०) ह्वांदी, २१) सिर्सेनी, २२) दर्लामचौर, २३) हस्तीचौर, २४) इस्मारजस्थल, २५) हाडहाडे, २६) पुर्कोटदह २७) म्यालपोखरी २८) छापहिले

२.५ जनसंख्या

गुल्मी जिल्ला पहाडी जिल्ला भए पनि यहाँको जनसंख्या बढिनै छ । वि.सं.२०५८ सालको जनगणनाअनुसार गुल्मी जिल्लाको जनसंख्या २९६६५४ रहेको छ । जस मध्ये नि.क्षे.न. १ मा ८४५३६, नि.क्षे.न. २ मा ११६६७४ र नि.क्षे.न. ३ मा ९५४४३ जना मानिसहरू वसोवास गर्दछन् । जनसंख्या विवरण यस प्रकार रहेको छ ।[८]

जनसंख्या	२०५८	२०४८
घरधुरी	५९१८९	५०५४४
पुरुषको संख्या	१३३७७१	१२०७९५
महिलाको संख्या	१६२८८३	१४५५३३
कुल जनसंख्या	२९६६५४	२६६३३१
जनसंख्या वृद्धि दर	१.२८	२.१
ज.घ. प्रति वर्ग कि.मी.	२५८	२१३

२.६ शैक्षिक अवस्था

गुल्मी जिल्लामा धेरै धरै पहिले देखिनै गुरुकुल शिक्षावाट शिक्षा आर्जन गर्ने प्रचलन भए पनि विधिवत रूपमा सर्वप्रथम वि.सं. १९५९मा रिडी संस्कृत पाठशालाको स्थापना पछि भएको पाइन्छ। त्यस पछि विस्तारै शिक्षा क्षेत्रमा बामे सर्न थालेको गुल्मी जिल्लामा हाल आएर ९८ पूर्व प्राथमिक ३८५ प्राथमिक, ६ नि.मा.वि., ८४ मा.वि. र १४ उच्च मा.वि. विद्यालय रहेका छन् । त्यस्तै ३ क्याम्पस र १ टेक्नीकल इन्टिच्युट रहेका छन् । गुल्मी जिल्लाको कुल साक्षरता प्रतिशत हर्दा महिला साक्षरता ५३% र पुरूप साक्षरता७८% देखिन्छ भने दलित साक्षरता प्रतिशत महिला २% र पुरुष

[८] **गुल्मी दर्पण** (गुल्मी जि.वि.स. कार्यालय वर्ष ४, अंक १, २०६०) पृ. ३२ ।

४% रहेको देखिन्छ । यसरी यस जिल्लाको कुल साक्षरता प्रतिशत ६६% देखिन्छ भने दलित साक्षरता ६% देखिन्छ ।[९]

२.७ स्वास्थ्य

स्वास्थ्यका दृष्टिकोणले गुल्मीमा जिल्ला अस्पतालको स्थापना वि.सं.२०३१ सालमा तम्घासमा भएको थियो । अहिले प्रायः सबै गा.वि.स.हरूमा स्वास्थ्य उपचारका लागि विभिन्न स्वास्थ्य केन्द्रहरू स्थापना भएका छन् । जसको कारण सामान्य उपचारको निम्ति धरै टाढा जानु पर्ने देखिदैन । जिल्ला भरमा स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्न स्थापना भएका संस्थाहरूलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ ।[१०]

१) जिल्ला अस्पताल १

२) जनस्वास्थ्य शाखा १

३) आयुर्वेदिक स्वास्थ्य केन्द्र १

४) प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र ३

५) स्वास्थ्य चौकी १३

६) उपस्वास्थ्य चौकी ६४

७) आयुर्वेदिक औषधालय ३

८) निजी क्षेत्रवाट संचालित औषधी पसल १६६

२.८ यातायात

विकासको मेरूदण्डकोरूपमा स्वीकार गरिएको यातायातको विकासको दृष्टिले गुल्मी जिल्ला धरै पछि मात्र विकास हुन थालेको देखिन्छ । वि.सं. २०३९ साल बैशाख १ गते मोटर पाल्पा, रिडीहुदै तम्घास ल्याउन सफल भएदेखि गुल्मीका जनताले आधा दुःख घटेको महसुस गरेका थिए । यस भन्दा पहिले गुल्मीका जनताहरू १० दिनको वाटो हिडेर, नुन, मट्टितेल, कपडा आदि आवश्यक समाग्री बोकेर ल्याउने गर्दथे । पहाडी सडक मध्ये अत्यन्तै व्यस्त रूपमा सवारी साधन चल्ने यो सडक भरखर मात्र कालोपत्रे भएको छ । यस जिल्लाका अन्य सडकहरूमा तीनवटै निवार्चन क्षेत्रका २१ वटा गा.वि.स.हरू जोड्ने हरित सडकको तिव्र गतिमा कार्य भईरहेको छ । गुल्मी जिल्लामा हाल सम्म ५७ वटा गा.वि.स. हरूमा मोटरवाटो पुगिसकेको छ भने ५२९ कि.मी. सडक निर्माण भइसकेको छ । निर्मणधीन ३७५ कि.मि. सडक निमार्ण कार्य संचालन भइरहेको छ । छिमेकी जिल्लाहरू जोड्ने सडकहरूपनि सम्पन्न भइरहेका छन् । भौगोलिक अवस्थितिका दृष्टिकोणले यातायात नै एक मात्र महत्त्वपूर्ण यातायातको साधन रहेको छ ।

२.९ निष्कर्ष

गुल्मी जिल्ला नेपाल अधिराज्यको पशिचमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत लुम्वीनी अञ्चलका छ जिल्ला मध्ये एउटा पहाडी जिल्ला हो । ७९ वटा गा.वि.स. १३ इलाका र ३ निवार्चन क्षेत्रमा विभाजित यस जिल्लामा विभिन्न जातजातिका मानिसहरू बसोबास गर्दछन् । आफ्नो संस्कृति परम्परामा गौरव

---

[९] **गुल्मी दर्पण** (गुल्मी जि.वि.स. कार्यालय वर्ष ३, अंक १, २०५९) पृ. अन्तिम ।

[१०] **गुल्मी दर्पण**, पूर्ववत् पृ.३३ ।

गर्ने गुल्मीका जनताहरूमा धार्मिक सहिष्णुता, सहअस्तित्त्व र आफू-आफू विचमा समझदारी रहेको पाइन्छ ।

गुल्मी जिल्लामा प्राचीन समयदेखि हालसम्म आइपुग्दा ऐतिहासिक धार्मिक, शैक्षिक, राजनैतिक दृष्टिकोणले अगाडि रहेको छ । जीवन निर्वाहको प्रमुख स्रोत कृषि भएको यो जिल्लाका मानिसहरूको अन्य श्रोतमा व्यापार उद्योग स्वदेशी तथा वैदेशिक रोजगारी रहेको छ । भौगोलिक विकटताका कारण ढिलो मात्र यातायातको सुविधा प्राप्त गर्दै गएको यस जिल्लाका मानिसहरू संचार र शिक्षाको क्षेत्रवाट भने अगाडि नै रहेका छन् । विकास निर्माणको काममा यो जिल्लाले विभिन्न स्वदेशी तथा विदेशी संघसंस्थावाट आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग प्राप्त गरिरहेको छ । यहाँका मानिसहरू विकास निर्माणका कार्यमा एकजुट हुने र आपसी समझदारीकासाथ अग्रसर भएको देखिन्छ ।

परिच्छेद–तीन

लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय

३.१ लोकसाहित्य

'लोक' शब्द अंग्रेजीको 'फोक' (Folk) शब्दको समानार्थी शब्दको रूपमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस शब्दको प्रचलन प्राचीन समय देखिनै विशिष्ट रूपमा रहेको देखिन्छ । ऋगवेद, उपनिषद, ब्राह्मण ग्रन्थ एवं संहिताहरूमा 'लोक' शब्दलाई सर्वव्यापक तत्त्वकारूपमा स्वीकार गरिएको पाइन्छ । 'लोक' शब्दले सामान्यतया संसार वा जगत् भन्ने अर्थवोधगर्ने भए तापनि लोकसाहित्यसँगको यसको अर्थ स्पष्ट गर्दा यसले मानव समाजको ग्रामीण परिवेशका परम्मराको जीवितरहने वर्गलाई वुझाउछ ।[१] 'लोक' शब्द संस्कृत हो र यसको बैदिक अर्थले विशेष रूपमा संवेदनशील र अनुभूतिशील जनसमुदायलाई बुझाउने गर्दछ ।[२] हाल आएर लोक शब्द एउटा पारिभाषिक शब्द बनेको छ । अधिकांश विद्वानहरू यसलाई साधारण जनसमाजको अर्थमा लिन्छन्, जसभित्र जाति, वर्ग, धर्म संस्कृति आदि समेटिएको हुन्छ । लोक साहित्यमा 'लोक' शब्दले जनता वा संसारको अर्थ ग्रहण गर्दछ । 'साहित्य' शब्दले जनताको हितका निम्ति प्रयुक्त शिष्ट अभिव्यक्ति लोकसाहित्य हो भन्ने अर्थ व्यक्त गर्दछ । यसरी समष्टि अर्थ लोक वा जनताको कल्याणको भावनाले अभिप्रेरित शिष्ट अभिव्यक्ति 'लोकसाहित्य' हो भन्ने अर्थ प्रयुक्त भएको छ । वास्तवमा लोकसाहित्यको प्रचलन गाउँमा वढी हुन्छ जहाँ शिक्षित भन्दा अशिक्षित व्यक्तिको माझमा लोकसाहित्यले व्यप्ति पाएको हुन्छ । लोकसाहित्यमा लोकतत्त्व प्रमुख रूपमा देखिन्छ भने शास्त्रीयताचांहि गौण भएर रहेको हुन्छ । लोकसाहित्य भन्नाले समाजको मस्तिष्क अथवा प्राणस्वरूप मौखिक रूपले जीवित भइरहेको अलिखित वाङ्मय हो । यसलाई समाजले पुर्ख्यौली साझा श्री सम्पत्तिको रूपमा अङ्गीकार गरिराखेको हुन्छ ।[३]

लोकसाहित्य मौखिक परम्परामा हुर्केको हुन्छ, कुनवेला कसले सृजना गऱ्यो भन्ने कुरा यसमा हुदैन । लोकसाहित्य लोकवाट आएको, लोकको भावनामा फुटेको र लोकमै मौलाएको अभिव्यक्ति हो । यसमा लोकमानसका समस्त क्रिया–प्रतिक्रिया गुञ्जन्छन् र लोकको आत्मजीवन बोल्छ ।[४] यसरी लोकसाहित्यमा लोकजीवनका हाँसो–आँसु, हर्ष–विष्मात, सुख–दु:खको अभिव्यक्ति हुन्छ । लोकसाहित्य लोकको सहज र स्वच्छन्द अभिव्यक्ति हो, जुन लोकले सरल र स्वच्छन्दरूपले ग्रहण गर्दछ । लोकले सजिलै वुझ्न र अनुभव गर्न सक्ने भाषा र भावनामा निर्मित मानव मुटुको स्पन्दनवाट निस्केको मीठो र आकर्षणमय मौखिक साहित्य नै लोकसाहित्य हो । लोक साहित्य लोक जीवनमा कहिल्यै नहराउने अजर अमर साझा सम्पत्ति हो । यसरी लोक मानसको शाब्दिक अभिव्यक्ति र लोकानुभूतिको सरल अभिव्यक्ति भएको, अज्ञात रचयीता, निरन्तर परिवर्तनशीलता, शास्त्रीय वन्धनवाट मुक्त रहेर लोकमा आधारित

---

[१] ईश्वर वराल र अन्य (सम्पा) **नेपाली साहित्य कोष** (काठमाडौः ने.रा.प्र.प्र., २०५५) पृ. ४३१ ।

[२] धर्मराज थापा, **गण्डकीका सुसेली** (काठमाडौ : ने.रा.प्र.प्र., २०३०) पृ. १३ ।

[३] ईश्वर वराल र अन्य (सम्पा) **पूर्ववत्** पृ. ४३१ ।

[४] कृष्णप्रसाद पराजुली, **लोकसाहित्य परिभाषा र लोकसाहित्यलाई छुट्याउने आधार,** कुञ्जिनी, वर्ष ५, अंक, ३, २०५४, पृ. १०१ ।

मानवजीवनको हर्ष-विस्मात, हाँसो-आँसु, सुःख-दुःख, माया-प्रेम आदिको चित्रण भएको मौखिक साहित्य नै लोक साहित्य हो ।

३.१.२ लोकगीतको परिभाषा

लोकसाहित्यका विधाहरूमध्ये सर्वव्यापी, सर्वप्रिय विधा लोकगीत हो । लोकसाहित्यकै महत्त्वपूर्ण पाटो लोकगीत हो । जात र सामाजअनुसारका लोकगीत प्रचलनमा आउने गर्दछन् लोकगीतकै रूपमा हेर्दा खस बाहुन समाजमा सिलोक कविता, भजनकीर्तन, संगिनी आदि प्रचलित छन् । गुरूङ्ग मगर समाजमा घाटु, रोइला, सोरठी आदि गाईन्छ भने तामाङ्ग र शेर्पा जातिको समाजमा सेलो गाईन्छ । यसरी लोकगीत जाति समाज ठाउँ अनुसार फरक-फरक स्वरूपमा देखा पर्दै त्यस समाजको दुःख-सुखको साथी वनेको हुन्छ । लोकगीतमा 'लोक' र 'गीत' यी दुई शब्दको समस्त पदका रूपमा आएका छन् । अंग्रेजीको 'फोकसङ' (Folk song) को पर्यायवाची शब्द लोकगीत हो । हिन्दी शब्दकोषमा लोक गीतकानिम्ति तीन अर्थ लगाएको पाईन्छ । लोकमा प्रचलित गीत (२) लोकनिर्मित गीत (३) लोक विषयक गीत ।[५] नेपालीवृहत् शब्दकोषले लोकगीतलाई समाजमा परम्परादेखि गाउदै र चल्दै आएको गीत भनेर अर्थ्याएको छ ।[६] यसरी लोकगीत समाजमा वसोवास गर्ने जनताले निर्माण गरेका र परम्परादेखि चल्दैआएको लोकजीवनको लयात्मक मौखिक अभिव्यक्ति हो भन्न सकिन्छ । लोकगीतलाई परिचित गराउने सर्न्दभमा विभिन्न समयमा विभिन्न ग्रन्थहरूमा विद्वानहरूले आ-आफ्नै किसिमले परिभाषा गरेको पाइन्छ । नेपाली साहित्यकोषमा लोकगीतलाई यस प्रकार परिभाषित गरेको छ, "नेपाली लोकसाहित्यको प्रमुख अङ्ग लोकगीत हो । यसलाई नेपाली प्राकृतिक कविता भने पनि हुन्छ । यसले आफ्नो रूप र विधा आफैले जन्माउछ । यो सरल हुन्छ, सुवोध हुन्छ र लोक प्रिय हुन्छ । यसमा लोकजीवन छर्लङ्गीत ऐना हुन्छ । यसैले लोकगीत भनेको समष्टिको मनवाट जन्मिने कुरा हो । अत लोकगीतमा कविता सृजना गर्ने कविहरूको नाम उल्लेख भएको पाइदैन । यसको संरचनामा कुनै पूर्वयोजना पनि हुदैन ।[७] भारतीय लोकसाहित्यका विद्वान परमारका अनुसार लोगगीत परम्पराको त्यो महानदी समान हो जुन स साना नदी मिलेर वनेको हुन्छ ।[८] चाखो लय र शब्दको प्रभाववाट उठी जनजीवनलाई प्रभाव पार्न सक्षम भएको छ लोकगीत । यसैले मानव सिर्जनाको पहिलो प्रस्फूरण लोकगीत नै हो ।[९] कसैका वक्सिस, लोभ, आशा र स्वार्थमा नपरेका, नरनारीहरूका दुःखितपीडित, आक्रान्त, सम्भ्रान्त, जागृत, प्रफुल्लित, हर्षित, संयुक्त र वियुक्तसमेत जो कोही जाति, व्यक्ति, लिङ्ग समाज र उमेरका मानिसले कुनै पुस्तकी बन्धनले बद्ध नभएर वनाएको जो गीत हो त्यो नै लोकगीत हो ।[१०] वर्ल्ड युनिभर्सिटी इन्साइक्लोपीडीयाले लोकगीतलाई यस प्रकार परिभाषित गरेको छ लोकगीत नाम विहीन सङ्गीत हो, जो कुनै गाउँविशेषमा प्रचलित हुन्छ जुन अरु कुनै कलात्मक सङ्गीत कुनै प्रशिक्षित रचनाकारको भन्दा पृथक् हुन्छ । लोकगीत मौखिक रूपमा हस्तान्तरित भएको सँगीत हो । मुख्यरूपमा प्रेम, प्रणय, लडाई, देशभक्ति,

---

[५] धिरेन्द्र वर्मा, **हिन्दी साहित्यकोष**, **भाग-१,** दो.सं., (वाणारासी ज्ञान मण्डल लि. ई. १९२०) पृ ७५० ।

[६] वालकृष्ण पोखरेल र अन्य (सम्पा) **नेपाली वृहत शव्द कोष**, (काठमाडौः ने.रा.प्र.प्र., २०५८) पृ. ११२०।

[७] ईश्वर वराल र अन्य (सम्पा) **पूर्ववत्** पृ. ४३६ ।

[८] श्याम परमार, **भारतीय लोकसाहित्य** .(दिल्लीः राजकमल प्रकाशन लि.ई. १९४५) पृ.५३ ।

[९] धर्मराज थापा, **गण्डकीका सुसेली,** पूर्ववत् पृ. ख ।

[१०] कालीभक्त पन्त, **हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास,** (स्याङजा, लेखक स्वयम् २०४३) पृ. ११२ ।

वालगीत लोकगीतको उदाहरणमा लिन सकिन्छ । अंग्रेजी व्यालेडको जस्तै लयबद्ध र नाच्न योग्य तथा विशेष गरेर लोकगीतमा सुरिलो मधुर गुणको विद्यमानताका कारण वारम्वार (टेक) अथवा गीत नै दोहोऱ्याईए तापनि झन्झट र दिग्दारी लाग्दो हुदैन । बृहत् रूपमा फैलिएको विभिन्न समुदायहरूको लोकगीतका समानताले एउटा साझा परम्परा र समयको निर्देशन गर्दछन् । लोकगीत भनेको लोकजीवनको रागात्मक स्वस्फूर्त लयात्मक अभिव्यक्ति हो । यसमा लोकजीवनका सुख-दुःख, हाँसो-आँसु, आशा-निराशाका साथै लाकको चालचलन, व्यवहार, आस्था र मान्यताको चित्रन हुन्छ । यसमा लोकको सम्पूर्ण चत्र प्रस्तुत भएको हुन्छ र लोकको संस्कृति यसैमा अभिव्यक्त हुन्छ ।[११] लोकगीतको क्षेत्रमा अध्ययन गरी विशिष्ट कृति 'नेपाली लोकगीतको आलोक' प्रकाशन गरिसकेका कृष्ण प्रसाद पराजुली लोकगीतको परिभाषा यसरी गरेका छन् : "लोकगीत लोक हृदयको स्वस्फूर्त, सुकोमल लयात्मक अभिव्यक्ति हो । लोकजीवनको रागात्मक प्रस्तुतीका क्रममा मानव सभ्यता र संस्कृतिमा प्रकाश पार्दै मौखिक परम्परामा जीवन्त रहेर जातिय जीवनलाई चिनाउदै लोकको साझा ढुकढुकी हुनु, यसको गरिमा हो । धर्तीका काखमा सुख दुःख भोग्दै रमाएका असंख्य जनताका हृदयमा कलकलाउने र तिनका सुरिला कण्ठमा सलवलाउने अविछिन्न तथा सहज गीति प्रवाह नै हो लोकगीत ।[१२]

वास्तवमा लोकगीत आदिम उल्लास र विरहवाट सिर्जित सामुदायिक गायनमा आधारित गीत जहाँ सँगीत र काव्यको समिश्रण हुनुका साथसाथै मातृभाषाको नाताले मानवसमाजका सुख-दुःख, अभाव, दया, माया, प्रेम भाव अभिव्यक्ति उद्गारको रूपमा निस्केर लयदार काव्यमयशैलीमा सिर्जित गुन्जन लोकगीत हो । नेपाली जीवनको आत्मालाई प्रकाश पार्दै सजिवता भरेको काव्यधारा जुन हृदयको वारीमा सरलता, सहजता, व्यापकता, मार्मिकता, रागात्मकता, मौलिकता, सक्षमता चरित्र, चित्रण र परिवेश रागात्मक आलाप पूर्णिमाको रातमा धानका सुनौलो वालाहरू हावामा वहेली खेलेका र गुराँसका फूलमा टल्किएको शीतमा झल्केको सूर्यलाई देख्दा उद्गार भएको गीत नै लोकगीत हो ।

३.१.३ लोकगीतका तत्त्वहरू

लोकगीत लोक समुदायको साझा सम्पत्ति हो । यो लोककला हो । लोक साहित्यका अन्य विधाहरू भन्दा यो वढी लोकप्रिय बन्न पुगेको छ । लोकगीतमा पनि अन्य लेख्य साहित्यिक विधाहरूमा जस्तै विभिन्न तत्त्वहरूको उपस्थिति रहेको हुन्छ । तिनै तत्त्वहरूका माध्यमवाट नै लोकगीतको आफ्नै किसिमको संरचना बनेको हुन्छ ।

नेपाली लोकगीतका विश्लेषक (डा.) चूडामणि बन्धुका विचारमा लोकगीतको संरचनामा ६ तत्त्वको संयोजन गरिएको पाइन्छ । (१) कथ्य, (२) भाषा, (३) चरण वा पद, (४) स्थायी अन्तरा, ५) रहनी र वथन, (६) लय र भाका[१३] । यसका अतिरिक्त बन्धुले नृत्य र बाद्यलाई पनि गौण तत्त्वका क्रममा राखेको पाइन्छ । कृष्ण प्रसाद पराजुलीका विचारमा लोकगीत ६ तत्त्वको संयोजनवाट वनेको हुन्छ । ती हुन् : (१) संरचना, (२) लय, (३) गेयता, (

---

[११] चूडामणि वन्धु, **लोकसाहित्य** (काठमाडौः एकता बुक्स, २०५८) पृ. ११५ ।

[१२] कृष्णप्रसाद पराजुली, **नेपाली लोकगीतको आलोक** (काठमाडौः वीणा प्रकाशन, २०५७) पृ. ६९ ।

[१३] चूडामणि बन्धु **लोकसाहित्य पूर्ववत्,** पृ. ११५ ।

४) कथनपद्धति, (५) भाषा र (६) भाव ।[१४] पराजुलीले पनि नृत्य र बाद्यलाई सहायक तत्त्वको रूपमा उल्लेख गरेका छन् । (डा.) गोविन्द आचार्यले लोकगीतका तत्त्वहरूलाई दुई रूपमा विभाजन गर्दै भन्छन् - लोकगीतमा आउने तत्त्वहरूलाई अनिवार्य तत्त्व र ऐच्छिक तत्त्वको रूपमा वर्गीकरण गर्नु उपर्युक्त देखिन्छ ।[१५] आचार्यले अनिवार्य तत्त्व अन्तर्गत भाषा, सङ्गीतात्मकता, गायक-गायीका र कथ्य वा भावलाई उल्लेख गरेका छन् भने ऐच्छिक तत्त्वको पंक्तिमा काव्यात्मकता, रहनी वा थेगो, झाँकी, अन्तरा-स्थायी, वाद्य-नृत्य, अभिनय पहिरन, श्रोता वा दर्शक र सहभागीलाई राखेका छन् । डा. मोतीलाल पराजुलीले लोकगीतको संरचनामा तत्त्वहरूले मुख्य भूमिका खेल्ने उल्लेख गर्दै लोकगीतमा ५ तत्त्वहरू हुने कुरा बाताएका छन् । उनका अनुसार (१) कथ्य विषयवस्तु वा भाव (२) भाषा (३) स्थायी अन्तरा थेगो (४) लय वा भाका र (५) सङ्गीत नै लोकगीतका वास्तविक तत्त्व हुन् ।[१६]

उपर्युक्त अध्येताहरुको तत्त्व वर्गीकरणलाई समीक्षा गर्दा लोकगीतका तत्त्वहरु निम्न लिखित रहेका छन् ।

१. सन्देश

२. लय (भाका)

३. भाव

४. थेगो र पुनरावृत्ति

३.१.४ लोकगीतका विशेषताहरू

मानवको सृष्टिदेखि नै मानव सभ्यताको विकासका विभिन्न खुट्किलाहरूलाई समेट्ने क्रममा मानव र आफ्नो समाजको सुख - दुःख, पीडा-व्यथा, उत्साह, वैराग्य, आदि विविध क्रियाकलाप र तिनीसँग सम्वन्धित मानव मनका अनूभूति, कल्पनालाई मूर्तरूपमा जीवन्त तुल्याउने विधा जसुले समाजमा घट्ने घटनाहरू रहनसहन रीतिरिवाज आदिको चित्रण भएको विधा नै लोकगीत हो । जीवनका विभिन्न समयमा आउने उतार-चढावहरू, माया, प्रीति देखि जीवनका विविध पक्षलाई लोकगीतले समेटेर ल्याउने हुँदा लोकगीतका विशेषता यति नै भनेर किटान गर्न सकिदैन । यहाँ मुख्य-मुख्य विशेषताहरू बुँदागत रूपमा चर्चा गरिएको छ ।

क) मौखिक परम्पराः लोकगीत लेख्य रूपमा नभएर मौखिक परम्परामा चल्ने लोकप्रिय विधा हो । लोकगीतलाई लिपिवद्ध गरेर सङ्कलन गर्न सकिएता पनि रच्न भने सकिदैन । लोकगीत एक व्यक्तिवाट अर्को व्यक्ति, एक पिंढीवाट अर्को पिंढी, एउटा गाँउवाट अर्को गाउँमा, एक ऋतुवाट अर्को ऋतुमा सर्दै प्रवाहित हुँदै आउँछ । त्यसैले लोकगीत गतिशील र परिवर्तनशील हुन्छ । मौखिक परम्परामा हुर्कनु र विस्तार हुनु लोकगीतको प्रमुख विशेषता हो ।

ख) सामूहिक भावभूमिः लोकगीत लोकजीवनको सामूहिक अभिव्यक्तिको माध्यम हो । यसमा कुनै किसिमको सीमावन्धन हुदैन । एक ठाँउवाट चलेको लोकगीतलाई एउटा व्यक्तिमा मात्र

---

[१४] कृष्णप्रसाद पराजुली, **नेपाली लोकगीतको आलोक,** पूर्ववत्, पृ. ७६ ।

[१५] गोबिन्द आचार्य, **लोकगीतको विश्लेषण** (काठमाडौः पैरवी प्रकाशन........) पृ. २।

[१६] मोतीलाल पराजुली, **लोकगीतको संरचना** (कुञ्जिनी ११ः ८, २०६०) पृ २१ ।

सीमित नभएर त्यो त त्यस समाजको सामूहिक सम्पत्ति हो । लोकगीतमा जसले गाए पनि पीडा र उल्लास भने सामूहिक रूपमा प्रभाव पर्ने गर्दछ । लोकगीतमा मानवीय भावनालाई सामूहिक रूपमै व्यक्त गरिएको हुन्छ । लोकगीत वौद्धिकता भन्दा हार्दिक पक्षलाई वढी जोड दिने हुनाले निकै लयदार हुन्छ । सामाजिक उपजमा प्रस्फुटन हुने हुनाले सामूहिक भावभूमि लुकेको हुन्छ । लोकगीत व्यक्तित्त्व विहीन भएकाले यसले वैयक्तिकतावाट माथि उठेर सामूहिकताको निर्माण गर्दछ ।

ग) अज्ञात रचयिता: लोकगीतहरू कसले रचना गरेको हो र कहाँ रचना भएको हो भन्ने थाहा हुदैन लोकगीत समय सीमालाई नाघेर निरन्तर प्रवाहमा वग्दै जान्छ । यसको श्रष्टाचाँहि पार्श्वभूमिमा छिपेको हुन्छ । जीवन गतिशील छ गतिशील जीवनसँग समयको फेर वदल सहित एक पुस्तावाट अर्को पुस्ता, एक स्थानवाट अर्को स्थान सम्म जाने क्रममा आफैमा पनि परिवर्तित हुँदै जान्छ । गीतको रचना कसले गरेको हो त्यो कुराको महत्त्व गौण हुन्छ भने लोकगीत पहिले देखि नै लिपिवद्ध नहुने हुँदा रचयिता अज्ञात हुनु यसको विशेषता हो ।

घ) सहजता स्वभाविकता: लोकगीत सरल अपठित ग्रामिण जनसमुदायको अभिव्यक्ति हो । लोकगीत विना साधाना सहज प्रतिभाका रूपमा प्रतिभा ज्वारवाट निस्केको भावधारा हो । लोकगीत सहज तथा हार्दिक हुने गर्दछ । यसमा कृत्रिमताको आभास रहदैन ।लोकगीतका झुल्का यसमा स्वाभाविकताका मूलवाट फुटेर आइरहेको हुन्छ । कुनै पनि लोक गायकले कुनै पनि अवसरमा स्वतस्फूर्त रूपमा गीतको सिर्जना गरी आफूले कुनै पनि भाकामा गुनगुनाउन सक्छ । यसप्रकार सहजता एवं स्वभाविकता पनि नेपाली लोकगीतको विशेषता हो ।

ङ) मौलिकता सरलता: लोकगीतहरू कसैको कुनै गीतको अुकरण वा अनुवाद गरेर रचिदैन । लोकगीतहरू सम्वन्धित स्थलमा तत्काल रचिन्छ । लोकगीत स्वभावैले स्वच्छ सरल र सहस हुन्छ । लोकगीतमा प्रयूक्त भाषामा आफ्नैपन र विशेषता रहेको हुन्छ । यसमा प्रयुक्त भाषा हृदयका उद्‌गार एवं झङ्कार व्यक्त गर्न प्रर्याप्त सक्षम रहेको हुन्छ । त्यसैले लोकगीत मौलिकपनाले छताछुल्ल भएर रहेको हुन्छ । यसमा वनावटी र पूर्व निश्चित सिद्धान्त रहेको हुदैन, जस्तो अवस्था छ, त्यस्तै प्रकारका लोकगीत प्रस्फुटन हुने गर्दछ । यही विशेषताले लोकगीतका भाव सजिलै सित वुझ्न र ग्रहण गर्न सकिन्छ ।

च) प्रकृति-चित्रण: लोकगीतले प्रकृतिसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध गाँसेको हुन्छ । प्रायः लोकगीतको पहिलो पंक्तिमा प्रकृतिको चित्रण र दोस्रो पंक्तिमा अर्थतात्त्विक सारभूत कुरा व्यक्त भएको हुन्छ । वर्षभरिका बिभिन्न ऋतुमा देखिने प्रकृतिका विभिन्न दृश्यलाई लोकगीतमा वर्णन गरिएको हुन्छ । वसन्तको हरियाली, वर्षाको झरी, वादल, विजुली, खोला, भीर, पाखा आदिको वर्णन गरिएको हुन्छ । प्रकृतिसँग तादाम्य हार्दिक अभिव्यक्ति पोख्ने क्रममा आँखाले देखेका र आफूले भोगेका कुरालाई लोकजीवनमा ट्याप्प प्रस्तुत गर्ने हुँदा लोकगीतको अर्को महत्त्वपूर्ण विशेषता प्रकृति चित्रण हो ।

छ) स्वच्छन्दता: लोकगीतमा कुनै पनि शास्त्रीय वन्धन नभई लोकजीवनको सहजानुभूतिमूलक हार्दिक अभिव्यक्ति हो । लोकसर्जकहरूले आफ्ना अनुभूति कल्पनालाई टपक्क टिपेर उन्मुक्त वातावरणमा आफूलाई प्रस्तुत गर्न मन पराउँछन् । कृतीमता वौद्धिकताको रुखोपनावाट माथि उठेर कल्पनाका धनी सर्वसाधारण मानिसका भावना र कल्पनालाई स्वच्छन्द रूपले

लोकगीतमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । शास्त्रीय वन्धनवाट मुक्त रहेर सरल, सहज, र स्वाभाविकरूपमा अभिव्यक्ति प्रस्टिनु नै लोकगीतको स्वच्छछन्दता महत्त्वपूर्ण विशेषता हो ।

ज) कथन विविधतः नेपाली लोकगीतका अनेक रूप लय र कथनकला छन् । कतिपय गीतहरूमा प्रश्नोत्तर प्रवृति पाइन्छ । झ्याउरे, दोहोरी गीतहरूमा एकपक्षले उत्तर दिएर प्रश्न गर्छ, भने अर्को पक्षले सोधिएको प्रश्नको उत्तर दिएर फेरी प्रति प्रश्न गर्छ । यो त्यतिन्जेल चलिरहन्छ जतिवेलासम्म गीत गाइन्छ । त्यसैगरी पुनरावृत्ति प्रवृतिले लोकगीतलाई आफ्नैपन प्रदान गरेको हुन्छ भने थेगो र रहनीले लोकगीतलाई स्वादिलो वा रसिलो वनाएको हुन्छ ।

झ) मनोरञ्जनात्मकताः लोकगाथामा गायक आफैलाई आफ्नो परिवेश र परिवेशका जनसमुदायलाई मनोरञ्जन दिनेकाम लोकगीतले गरिरहेको हुन्छ । भावाभिब्यक्ति स्वयम् एक प्रकारको स्वान्तःसुखाय मनोरञ्जन हो । सटिक प्रश्नको सटिक उत्तर दिएर वा श्रृङ्गारिक रोमाञ्चक कुनै पनि प्रकारको गीत गायन र श्रवण द्वारा गीत गाउने र सुन्नेलाई मनोरञ्जन दिने काम लोकगीतले गरिरहेको हुन्छ ।

३.१.५ लोकगीतको महत्त्व

लोकगीत लोकजीवनको लोकव्यवहार र जीवनका अनुभूतिहरूको प्रस्तुत भएको हुँदा लोकगीतको अध्ययनले व्यक्तिलाई आफ्नो परम्परा संस्कृति, धर्म र संस्कार प्रति अझ सचेत र आस्थावान बनी आफ्नो पहिचानप्रति अझ सजक वनाईरहेको हुन्छ । लोकगीतले लोकजीवनका सुख-दुःखका प्रत्येक अवस्था, प्रत्येक समय र प्रत्येक घामछायाँमा साथ दिइरहेको पाइन्छ । समाजको विकासक्रमलाई बुझ्न र लोकजीवनका सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, भाषिक, साहित्यिक, आर्थिक भौगोलिक आदि पक्षलाई अध्ययन विवेचना गर्नका लागि समेत लोकगीतवाट सहयोग पाउन सकिन्छ । कुनै पनि देशको इतिहास निर्माणमा लोकगीतको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । समाजमा प्रचलित भाषाको अध्ययन गर्दा लोकगीतवाट नै गर्न सकिन्छ । लोकगीतले सामाजिक जीवनको चित्रणगरी समाजलाई एकजुट पार्ने र सामाजिक परम्परालाई बलियो पार्ने काम गरिरहेको हुन्छ ।

३.१.६ लोकगीतको बर्गीकरण र नेपाली लोकगीत

लोक साहित्यको सवै भन्दा प्रमुख र लोकप्रिय विधा लोकगीत हो । सवै भन्दा बढी सख्यामा रचिने, गाइने र मनपराउने विधा लोकगीतलाई वर्गीकरण गर्ने कार्य आफैमा कठिन कार्य हो किनभने लोक साहित्यको निकै सम्पन्न बिधा लोकगीतको क्षेत्र ज्यादै व्यापक छ । नेपाली लोकगीतको वैज्ञानिक अध्ययन नभएकोले यसको खोज र अध्येताहरूले यसलाई आ-आफ्नै तरिकाले वर्गीकरण गरेका छन् । लोकगीत भारतीय लोकगीत सँग पनि नजिकको सम्बन्घ राख्ने हुँदा यहाँ वर्गीकरण गर्ने क्रममा विदेशी तथा स्वदेशी विद्धानहरूको मत यसरी प्रस्तुत गरिएको छ । भारतीय लोकसाहित्यका अध्येता डा. कृष्णदेव उपाध्यायले लोकगीतलाई ६ भागमा बाँडेका छन् ।

१) संस्कार सम्वन्धी गीत २) ऋतु सम्वन्धी गीत

३) व्रत सम्वन्धी गीत ४) जाति सम्वन्धी गीत

५) श्रम सम्वन्धी गीत ६) विविध गीत [१७]

डा. सत्येन्द्रका अनुसार ४ भागमा विभाजन गरिएको छ ।

१) साधारण २) आनुष्ठानिक

३) याचनामा सम्वन्धी र

४) खेल सम्वन्धी[१८]

नेपाली विद्धानहरूले नेपाली लोकगीतको सङ्कलन र अध्ययन विश्लेषण पश्चात नेपाली लोकगीतको वर्गीकरण गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । मतक्यैता नरहे पनि यस दिशामा प्रयास गर्ने काम जारी छ । लोकसाहित्यका विद्धान सत्यमोहन जोशीले नेपाली लोकगीतलाई आठ बुँदामा देखाएका छन् ।

१) भजनको रूपमा गाइने लोकगीत २) नृत्यसँगउनीएका लोकगीत

३) प्रेममय जीवनसँग गाँसिएका लोकगीत ४) चाँडवाँडसँग सम्वन्धित लोकगीत

५) सामयिक लोकगीत ६) युद्वक्षेत्रमा प्राण संञ्चार गर्ने लोकगीत

७) कथा गाँसिएको लोकगीत ८) उत्सवमा झिकिने लोकगीत[१९]

कालीभक्त पन्तले नौ भागमा उल्लेख गरेका छन् ।

१) राष्ट्रस्तरीय गीत २) जिल्लास्तरीय गीत

३) ग्रामस्तरीय गीत ४) जातीस्तरीय गीत

५) जातिभाषा स्तरीय गीत ६) पर्वस्तरीय गीत

७) लोकनाट्य स्तरीय गीत ८) कार्यस्तरीय गीत

९) ऋतुस्तरीय गीत[२०]

कृष्णप्रसाद पराजुलीले २ आधारमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ ।

१) वर्षचक्रिय लोकगीत

क) वाह्रमासे लोकगीत

ख) ऋतुकालिन लोकगीत

अ) पर्वगीत आ) कर्मगीत

२) जीवनचक्रिय लोकगीत

क) संस्कारगीत

---

[१७] डा. कृष्णदेव उपाध्याय, **लोकसाहित्यको भूमिका** (प्रयागः साहित्य भवन लि. ई. १९५७) पृ. २७ ।

[१८] डा. सत्येन्द्र **लोकसाहित्य विज्ञान** (आगराः शिवलाल एण्ड कम्पनी इ. १९७१) पृ ३३५ ।

[१९] सत्यमोहन जोशी, **हाम्रो लोकसंस्कृति** (काठमाडौः रत्नपुस्तक भण्डार, २०१४) पृ. १४५ ।

[२०] कालीभक्त पन्त, **हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास,** पूर्ववत्, पृ. १४५ ।

ख) धार्मिक गीत

ग) उमेर अवस्थाकालिन गीत

घ) नृत्य गीत[२१]

चूडामणि वन्धुले निम्न आधारमा वर्गीकरण गरेका छन् ।

१) सहभागीताका आधारमा

अ) एकल गीत

आ) दोहोरी गीत

इ) समूह गीत

२) लय वा भाकाका आधारमा

अ) स्थानीय गीत

आ) जातीय गीत

३) प्रर्कायका आधारमा

अ) धार्मिक गीतहरू

आ) अनुष्ठान मूलक वा संस्कार गीतहरू

इ) ऋतुगीत तथा पर्वगीत

ई) श्रमगीत[२२]

गोविन्द आचार्यले लोकगीतको वर्गीकरण निम्न लिखित आधारमा गरेका छन् (१) वाद्य (२) अभिनय (३) छन्द एवं सँगीतात्मकता (४) सहभागीको उमेर (५) आख्यान प्रयोग (६) रस (७) स्थान (८) जाति (९) छन्द एवं सँगीत[२३]

यस प्रकार विभिन्न विद्वानहरूद्वारा गरिएको लोकगीतको वर्गीकरणवाट लोकगीतको पहिचान गर्न सजिलो भएको छ । यिनै वर्गीकरणको ढाँचालाई हेरेर लोकगीतको वर्गीकरण निम्नानुसार गर्न सकिन्छ ।

संस्कारगीत - जन्मदेखि मृत्यु सम्ममा हाम्रो समाजमा विभिन्न संस्कारहरू गरिन्छन् । यस्तो संस्कारहरू गर्नेक्रममा गाईने विशेषगीतलाई संस्कारगीत भनिन्छ । मागल, खाँडो, रत्यौली आदि गीतहरू संस्कार गीत हुन् ।

पर्व गीत - चाँडपर्वको समयमा गाइने गीतहरूलाई पर्वगीत भनिन्छ । तीज, सराँय, देउसी, भैलो, फागु आदि पर्व गीतहरू हुन ।

---

[२१] कृष्णप्रसाद पराजुली, **नेपाली लोकगीतको आलोक**, पूर्ववत्, पृ. १४९ ।

[२२] चूडामणि बन्धु **लोकसाहित्य** पूर्ववत, पृ. १२१ ।

[२३] गोबिन्द आचार्य, **लोकगीतको विश्लेषण**, पूर्ववत्, पृ. १७ ।

ऋतुकालिनकर्म गीत- वर्षभरिका ६ ऋतु र बाह्र महिनामा कनै न कुनै ऋतु वा महिनामा आफ्नो खेतवारीमा काम गर्दा आनन्द प्राप्त गर्न ऋतुकालिनकर्म गीतहरू गाइने गरिन्छ । जेठे, असारे, दाँई आदि ऋतुकालिनकर्म गीत हुन् ।

बाह्रमासे गीत - कुनै खास अवसरमा मात्र नभएर बाह्रै महिना मनोरञ्जनका निम्ति गाइने गीतहरूलाई बाह्रमासेगीत भनिन्छ । सालैजो, झाम्रे, रोइला, सुनिमाया आदि यस अन्तर्गत पर्दछन् ।

३.१.७ नेपाली लोकगीतको अध्ययन परम्परा

भाषाको विकाससँगै लोकजीवनका आरोह अवरोहमा जीवनका सुख दुःखलाई अंगालेर जीवन प्रक्रिया अगाडि लैजाने क्रममा प्राचीनकाल देखि नै लोकगीत गायन परम्परा चल्दै आएको पाइन्छ । नेपाली लोकगीत सङ्कलन र प्रकाशन गर्ने काम आजभन्दा झण्डै १०० वर्ष पहिला विश्वराज हरिहर शर्माको राम सँग्रह १९६२ अघि प्रकाशित भएको देखिन्छ । गोर्खा संसार वि.सं. १९६३ मा महानन्द शर्माद्वारा लिखित **नौला कुरा**मा नेपाली लोकगीतको परिचय दिएर आफ्नो दृष्टिकोण समेत दिने कार्य गरेको पाइन्छ । देवेन्द्र सत्यार्थीले नेपाली लोकगीतवारे एउटा लेख अंग्रेजी भाषामा लेखी सन् १९३४ मा **मर्डन** नेपालीमा अनुवाद गरी **सँगीतम नेपाल** शीर्षकमा सन् १९५३ मा प्रकाशित भएको लेख महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । वि.सं. २०१० सालमा लोकगीत सँगाहलयको स्थापना भई डाँफे चरी प्रकाशन प्रारम्भ भयो । सत्यमोहन जोशीको नेपाली लोकगीतको एक अध्ययन नामक ग्रन्थ वि.सं. २०११ सालमा प्रकाशित भयो । उनको **हाम्रो लोक संकृति**ले २०१३ सालमा मदन पुरस्कार पनि पायो । वि.सं. २०१३ सालमै कर्मवीर महामण्डलको **सुदूर पश्चिमाञ्चल दैलेख, दुल्लु, जुम्ला निवासी जनताको लोकगीत** प्रकाशित भयो । धर्मराज थापा को **मेरो नेपाल भ्रमण** २०१६ प्रकाशित भयो । वि.सं. २०२० सालमा काजीमान कन्दबाको **नेपाली जनसाहित्य लोकगीत अध्ययन**को व्यवस्थित पहलो प्रयास हो । हिमाली लोक साहित्य २०२१ मा नरहरिनाथ द्वारा सम्पादित **कृतिमा लोकगीतको प्राचीनता, विशेषता लोककविहरूको परिचय** दिइएको छ ।

कालीभक्त पन्तको **हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास** २०२८, प्रदिप रिमालको **कर्णाली लोक संस्कृति खण्ड ५**,२०२८, धर्मराजथापाको **गण्डकीको सुसेलीहरू** २०३०, नेपाल राष्ट्रिय विद्यापिठको **लोकगीत सँग्रह** २०३६, टंक के.सी.को **हाम्रो लोकगीत र सँगीत तथा लोक सँगीतका थुँगाहरू** २०५३ जस्ता कृतिहरू नेपाली लोकगीतले प्राप्त गरिसकेको छ । सावित्री मल्लको पाल्पाका **लोकगीत अध्ययन र विश्लेषण** २०५६ प्रकाशन भइसकेको छ ।

त्रि.वि.वि. अन्तर्गत स्नाताकोत्तर तहको प्रयोजनका निम्ति जयराज पन्तले **डोटेली गमरा पर्वका गीतहरूको सङ्कलन वर्गीकरण** २०३६ शोध प्रवन्ध लेखे र उनले २०५५ **मा अञ्जली भरि सगुन र पोल्टाभरि फाग** प्रकाशित गरे । **स्याङजाका लोकगीत** शीर्षकमा नारायण अधिकारीले २०४२, राजेन्द्र प्रसाद पौड्यालले **कमल खोचका लोकगीतको सङ्कलन , वर्गीकरण र विश्लेषण** २०४३, कुशुमाकर न्यौपानेले **पैयुँभेकका लोकगीतको सङ्कलन , वर्गीकरण र विश्लेषण** २०४२, शीर्षक शोध प्रवन्धहरू स्नात्तकोत्तर तह पुरा गर्नेक्रममा तयार गरिएका छन् । दिनवहादुर थापाको **गलकोट क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको सर्वेक्षण र अध्ययन** २०५५, ऋषिराम देवकोटाको **लिगलिगका पर्वगीत तथा संस्कार गीतको अध्ययन** २०५३,

उमाचन्दको **वैतडेली साँस्कृतिक फागहरूको सङ्कलन , वर्गीकरण र विश्लेषण** २०५२ र सुनिता गुरुङको **संस्कृतिमा रोदीगीतको अध्ययन** २०५४, स्नातकोत्तर स्तरीय शोधपत्र हुन् ।

नेपाली लोकगीतको अध्ययनको क्रममा कृष्ण पराजुलीको **नेपाली लोकगीतको आलोक** (२०५७) लोकगीतको अध्ययन क्षेत्रमा सवभन्दा महत्त्वपूर्ण ग्रन्थको रूपमा आएको छ । यसै गरी चूडामणि वन्धुको **नेपाली लोक साहित्य** (२०५८) पनि महत्त्वपूर्ण लिन सकिन्छ । नेपाली लोकगीतको अनुसन्धानमा त्रि.वि. कीर्तिपुर, ने.रा.प्रा. प्रतिष्ठान, रेडियो नेपाल, नेपाल टेलिभिजन विभिन्न एफ्.एफ. तथा एसीयाली अनुसन्धान केन्द्र लागि परेका छन् । नेपाली लोकगीतको अध्ययनलाई गतिशील वनाउने व्यक्तिहरूमा तुलसी दिवस, चूडामणि बन्धु, कृष्ण प्रसाद पराजुली, वासुदेव त्रिपाठी, ठाकुर प्रसाद पराजुली, जीवेन्द्र देव गिरी, दयाराम श्रेष्ठ, मोती पराजुली, वालकृष्ण पोखेल, सुवी शाह इश्वरी प्रसाद गैरे जस्ता विद्वानहरू लागिपरेका छन् । आजसम्म आइपुग्दा लोकगीतको क्षेत्रमा केही प्रयासहरू भएका छन् तर अनुसन्धानात्मक रूपमा तिनको अध्ययन विश्लेषण र विवेचना गर्ने कार्य भने पूर्ण भएको छैन अझै पनि यस क्षेत्रमा धेरै कामहरू गर्न वाँकी छन् ।

परिच्छेद–चार

गुल्मी जिल्लाको पश्चिम–उत्तर क्षेत्रका लोकगीतको संक्तलन र वर्गीकरण

४. लोकगीतको वर्गीकरण

गुल्मी जिल्लाको यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूको अध्ययनका निम्ति यस क्षेत्रका लोकगीतहरू सङ्कलन गरी ४ वर्गमा वर्गीकरण गरिएको छ ।

१. ऋतुकालीनकर्म गीत

२.पर्व गीत

३. संस्कार गीत

४. वाह्रमासे गीत

उपर्युक्त किसिमले सङ्कलन र वर्गीकरण गर्दा शोधकार्यमा सुगमता आओस भन्ने उद्देश्य राखिएको छ । यी ४ वर्ग अन्तर्गत निम्नानुसार गीतहरू रहेका छन् ।

ऋतुकालीन कर्म गीत	पर्व गीत	संस्कार गीत	वाह्रमासे गीत
१. असारे गीत २. साउने गीत ३. दाँई गीत	१. तीज गीत २. भैलो गीत ३. देउसी गीत ४. मालसिरी गीत ५. सराएँ ६. देवाली ७. फागु	१. मागल/माहाल २. रत्यौली ३. खाँडो ४. विवाह/सिलोक	१. वाह्रमासा २. झाम्रे/झ्याउरे ३. घाँसे ४. गाइने ५. भजन कीर्तन ६. धामी/झाँकी ७. ख्याली ८. चुड्का/रोइला ९. गौडे १०. मारुनी ११. सुनीमाया १२. सालैजो १३. वालगीत

४.१ ऋतुकालीन कर्मगीत

वर्षभरिका विभिन्न ऋतुहरूसँग नेपाली लोकजीवनको नाता जोडिएको हुन्छ । अधिकांश नेपालीहरू कृषि पेशामा सहभागी छन् र उनीहरूको दिनचर्या विशेष गरेर

खेतीपाती लगाउने, हेरचाह गर्ने वाली थन्काउने काममा वितेको हुन्छ । कृषकहरू खेतीपातीको काम गर्दा थकाई दिक्दारी आदिवाट छुट्कारा पाउनको लागि केही मात्रामा भएपनि मनोरञ्जन लिन काम गर्दै गीत गाउछन् । काम अनुसारका गीतलाई ऋृतुकालिनकर्म गीत वा श्रम गीत भन्ने गरिन्छ । कर्मगीतले एकातिर ऋृतुलाई छुन्छ भने अर्कोतिर कामको प्रकृतिलाई लोकजीवन सँग गाँसेर अपूर्व उत्साह सञ्चारित गर्छ ।

यस क्षेत्रमा खेतीपातीका बेला प्रशस्तै ऋृतुकालिनकर्म गीत गाउने गरिन्छ । यसरी गाउने गीतहरूमा कुनै काम सँग सम्वन्धित र कुनै छुट्टै विशेषता वोकेका हुन्छन् भने कुनै स्वच्छन्द रूपमा गाइने विभिन्न भाकाका ठाडो र झ्यारेगीतहरू हुन्छन् । यस क्षेत्रमा चलेका कामसँग मात्र सम्वन्धित ऋृतुकालिनकर्म गीतहरूमा असारे साउने र दाईगीत पर्दछन् ।

४.१.१ असारे गीत

झमझम असारे झरीमा मुठी रोपेर मुरी फलाउनका निम्ति कर्मपथमा समर्पित हुने यस समयमा असारे झरीमा निथ्रुक्क रुझ्दै निरस जीवन यात्रालाई सरस तुल्याउनका निम्ति र जटिल श्रमलाई सरल बनाउनका लागि असारमा खेतमा रोपाइँ गर्दागर्दै गाइने गीतहरूनै असारे गीत हुन् । आफ्नो कर्मप्रतिको आस्थालाई जोगाउदै आकासवाट परिरहेको पानीको थोपा तथा निधारवाट झरिरहेका पसिनाका थोपाहरूले धर्तीलाई सिञ्चित गर्दै कडा परिश्रम र थकाईलाई विर्साउनका लागि अभिव्यक्तगरिने असारेगीतहरू अत्यन्तै कर्णप्रिय रहेको पाइन्छ । हिलो सम्याउदै गोरु दौडाउने हलीहरू, आली लगाउने बाँउसेहरू र धान रोप्दै गरेका खेतालाहरू तथा वाजा, सहनाइ, मादल, वाँसुरी बजाइदिने मानिसहरूको मधुर संयोजनमा असारे गीतहरू खेतमा गुञ्जने गर्दछन् । यसै क्रममा केटा केटीहरूमा हिलोले छ्याप्ने काम पनि भइरहेको हुन्छ ।

यो खेतको सिमेभुमे रक्षे गरे है, सिमेभुमे रक्षे गरे हौ,

कालु गाइको दूध, जर्नेली धानका अक्षताले पुजम्ला रक्षे गरे

(१) रिमी र झिमी पानी है पऱ्यो, असारे सिमीलाई, आहै असारे सिमीलाई ।

पहलो बाली सुनाम्तो हजुर, कालिका देवीलाई, आहै कालिका देवीलाई ॥

लौ तो मा लौ लौ [२] कालिका देवीलाई, कोदाली खन लौ फेरी भन

कालिका देवीलाई, आहै कालिका देवीलाई ॥

(२) गाईको दूध भैसीको दूध, तर खायो माखीले, आहै तरखायो माखीले ।

झ्यालैमा वसी के देख्यौ नानी गाजनु आँखीले, आहै गाजलु आँखीले ॥

लौ तो मा लौ लौ ....

३) बावा र जी को गहिरी खेतमा (धानको मारसी आहै)[२]

आँखीका सानले कुरा है गर्दा (बुझ्के है पारसी आहै)[२]

(लौ तो मा लौ लौ)[२] वुझ्के है ....

(४) कतिमा राम्रो डालीमा पिठो (मधेशी नुन भै, आहै)[२]

त्यो तिम्रो मुहार झल्किने रैछ पूर्नेको जुन झै, आहै पूर्ने को जुन झै

(लौ तो मा लौ लौ)[२] पूर्नेको ....

(५) हेमाले माथिहे माले तल हे माले अन्तर, आहै हे माले अन्तर

आहै हे माले अन्तर ।

मलाई पनि सिकाइ देउ है मोहनी मन्तर ।

आहै ....

(लौ तो मा लौ लौ)[२] ....

(६) बावै र ज्युको गरी खेतमा (ढुकुर लुक्ने वीउ) आहै ....

मायाको हातमा दुईथुँगा फूल (एक थुँगा मलाई लिउ आहै ....

(७) असारै मास रोपाईको वेला -हरियो, भयो बीऊ) आहै ....

केला हो हजुर एक थुँगा मात्र सम्पूर्ण लौजाउ जीऊ, आहै ......

लौ तो मा लौ लौ ....

श्रोतः पुष्पा पन्थी भनभने-२

४.१.२ साउने गीत

साउनको महिनामा मकैको वारमि कोदो रोप्ने काम गरिन्छ । कोदोको मेलामा कोदो रोप्दै थकाइको अनुभूतिलाई विर्साउन र मन हल्का गराउन मेलो खन्ने ठिँगारे र कोदो रोप्ने खेतारी वीच दोहोरी गाउने गरेको पाइन्छ । यो गीत साउनमा मात्रै गाइन्छ । त्यसैले यसको नाम साउने रहन गएको हो । यो गीत गाउदा मादल, सनही, झ्यालीका साथमा केटा केटी वीच प्रतिष्पर्धा चल्छ । गाउनेलाई जोश आउछ भने सुन्नेलाई उमंग आउने हुँदा काम गर्दा थकाइको अनुभव पटक्कै हुदैन । यसरी यी गीतहरू गाउने क्रममा युवा युवती वीच माया-प्रीति वस्छ । यहाँ यस गीतको नमूना प्रस्तुत गरिएको छ ।

रेलै सलल, वग्ने पानीमा यो मायालाई देख्छु झलल

(१) यो मनमा पीरको भारी

पाइन मैले विसाउने चौपारी रेलै सलल............

(२) भाग्यले वैमान गऱ्यो नी,

यो ज्यानलाई जीवनभर रोइ हिड्न पऱ्यो नी रेलै ....

(३) गहिरो भयो सम्झना मलाई

जाने छैन आगोले नजलाई रेलै ....

(४) पारी वनमा गएछ पहिरो

यो मनमा छ चोट गहिरो रेलै ....

(५) पानी ल्याउन जानु छ पधेरो

सम्झी ल्याउदा संसारै अधेरो रेलै ....

(६) कति वसौं आफू नै रोएर

जान्न रैछ पानीले धोएर, रेलै सलल ....

(७) कति गहिरो मायाको तिर्सना

विर्सू भन्छु झन आउछ सम्झना, रेलै ......

(८) सम्झे माया सम्झना अति भो

अब मेरो बिग्रने मतीभो, रेलै ....

(९) कति यो मनमा चोट पऱ्यो

रुदा रुदै आँसुको खोला बग्यो, रेलै सलल

श्रोतः शारदा महत पिपल धारा ४

४.१.३ दाइँगीत

कार्तिक, मङ्सिर महिनामा परालको दाई लगाउँदा गाइने गीतलाई दाइँगीत भनिन्छ । कृषकले धान उठाए पछि केही दिनमा पराल माड्ने काम गर्दछन् । यस बेला थकाइ नलागोस भनेर रमाइलो गर्ने गरिन्छ । कति वेला धान धेरै होस् कति बेला दाँइघरका मालिक मालिक्निलाई जिस्काउने गरिन्छ । दाइँमा गोरुलाई खेज्दै विभिन्न गीतहरू गाइन्छ । यस क्षेत्रमा गाइने गीत निम्न अनुसार पाइन्छ ।

हो ऽ ऽ हो

मालम देशको सहलिऊ भैया ।

दाङ देउखुरीको सहलिऊ भैया ॥

हो ऽ ऽ हो

दाइँवरदो होड, दाँइ वरदो ।

पुच्छरले डोलाइदेउ, कानले हम्किदेऊ ।

खुरले माडी देऊ, दाङ-देउखुरीको सहलिऊ ॥

परालमा माडी खेल, भाइ हो ऽ, माडी खेल

मिहीको गोरु तीखे र ताखे ।

घरकी गोसेनीले तिउन चाखे ॥

माडी खेल भाइ हो ऽ माडी खेल

दाइँ वरदोमा माडी खेल ।

मिहीको गौरु भन भने ।

घरकी गोसेनी गनगने ॥

माडी खेल भाइ हो ऽ माडी खेल

दँमराका मालिकको खुवै ठूलो जिउ ।

यो घरकी मालिक्नीले खान दिन्चिन् घिउ ।

माडी खेल भाइ हो ऽ, माडी खेल

परालमा माडी खेल ।

श्रोत शिवलाल गौतम अम्मरपुर - ८

४.२ पर्वगीत

नेपाल अधिराज्यभर वर्ष भरिमा विभिन्न पर्वहरू मनाउने गरिन्छ । त्यस्तै गुल्मी जिल्लाका यस क्षत्रमा पनि वर्ष भरिमा विभिन्न चाँडपर्वहरू मान्ने गरिन्छ । चाँडपर्वको वेला आफ्ना आफन्त जनहरू टाढा टाढा वाट भेट गर्न आउने गर्दछन् । परदेश गएका व्यक्तिहरू पनि चाँडपर्वको समयमा घर फर्केका हुन्छन् । चाडपर्वहरू धार्मिक आस्था एवं सामाजिक परमपराको कारणले मनाउने गरिन्छ । स्वजनहरू एकै स्थानमा भेला भएर राम्रो लगाउने, मिठो खाने, सुख दुःखलाई अभिव्यक्तिवाट साटासाट गर्ने सामाजिक पक्ष हो भने चाडपर्वको माध्यमवाट भगवानको आराधना, पूजा, कथा श्रवण एवं भक्तिगायन चाडपर्वको धार्मिक महत्त्व हो । यसरी चाडपर्वको अवसर पारेर गाइने गीतहरूलाई पर्वगीत भन्ने गरिन्छ । गुल्मी जिल्लाको यस क्षेत्रमा गाइने पर्वगीतहरूलाई तल दिइएको छ ।

४.२.१ तीजेगीत/तीजका गीत

हिन्दू नारीहरूका लागि तीज महत्त्वपूर्ण सास्कृतिक पर्व हो । भनाइ अनुसार पार्वतीले महादेव पति पाऊँ पनि गरेको व्रतको रूपमा पनि तीजपर्व प्रशिद्ध छ । तीजको धार्मिक महत्त्व आफ्नो श्रीमान/पतिको दीर्घायुको कामना गरेर विवाहिता महिलाहरूले तथा असल पतिको कामना गरी कन्याहरूले शिवजीको पूजा गर्ने गरेको पाइन्छ त्यस्तै रजस्वला भएको समयमा आफुले अन्जानमा गत्ती गरेको भए गल्तीको प्रायश्चितका रूपमा पनि शिवजीको पूजा गर्दछन् । यो तीजको धार्मिक पक्ष हो । विहे गरेर टाढा टाढा पुगेका दिदीवहिनीहरू माइतीमा भेला भएर एकआपसमा दाजु भाइसँग सुख दुःख साटा-साट गर्नु, मिठो खानु तीजको सामाजिक पक्ष हो । यस समयमा नारीहरूले आफ्नो जीवनका दुःख, पीडा, संघर्ष र समस्याहरूलाई गीतको माध्ययमवाट अभिव्यक्ति गर्दछन् । गीत र नृत्यको माध्यमवाट नारीहरूले सासु वुहारीको सम्बन्ध, देवर, जेठाजु, नन्द आमाजु र समाजका विविध पक्षको वारेमा देखि लिएर सामाजिक प्रगति र परिवर्तनका चाहना समेत गीतको माध्ययमवाट प्रतिबिम्बित गरेको पाइन्छ । तीजका गीत गाउदा श्रावण संक्रान्ति देखि ऋषि पञ्चमी सम्म एक एक रातको विश्राममा, दिदीवहिनी निश्चित ठाउँमा जम्मा भएर मादल, भ्याली जस्ता

वाद्यवाधनका सामाग्रीका साथ नृत्य सहित गीत गाइन्छ । तीज सम्वन्धि गीत यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. घुम्दै फिर्दै आयो भन्छन् तीज पनि हरर,

जन्म दिने आमा छैनन् आँसु वरर ।

२. रात गयो रोएरै दिन पनि त्यहीगरी,

वाहिर देख्दा जे भएनी पीर छ मन भरी ।

३. धेरै दुःख पाइयो नी आमा पनि नहुँदा,

पिर छ नी मन भरी सौतेनी आमा आउदा ।

४. उमेरका बुवा मेरा अर्की आमा लिएको,

देख्दी हौली मेरी आमा दुःख दिएको ।

५. कुन दिनको पापले छोडी मलाइ गएथ्यौ,

साहारा नदिइ गयौ आमा किन पाएथ्यौ ।

६. रात दिन छिन छिनमा आमा भनि रुने हो,

आमा हाम्रो भेट अव कहिले हुने हो ।

७. बाँच्ने रहर छैन आमा सधै मन खिन्न भै,

छिट्टै आउनु आमा तिमी मलाइ लिन लाई ।

श्रोतः सिता परजुली वाग्ला ४

१. तम्घासको वजारमा मिनिवसको लयन,

न पढेकी छोरीको सुन बयान ।

२. छोरीलाई पढाउन दुःख भयो बावालाई,

काम गरे सुख हुने घरमा आमालाई ।

३. साथी साथी मिलिजुली पढ्ने लेख्ने बेलामा,

भुत्रो डोको वोकेर वेसी मेलामा ।

४. म सँगका साथी सँगी आइ.ए. वि.ए. गरदा,

खोली बग्यो म चेलीको आँसु भरदा ।

५. दुःख पायौ हामी चेली अशिक्षित हुँदामा,

आधा ज्यान सुकी सक्यो सम्भी रुदामा ।

६. किन आउछ चेलीलाई तिहार, दशै, तीज पनि,

किन बाँच्नु पर्दो होला सुकी ज्यान पनि ।

७. वस्न पनि नपाइने जन्मिएको घरमा,

कति दुखी जीवन यो सधै डरमा ।

८. डरै डरमा वसेर सधै दासी भएर,

हुन्न अव उठ चेली कम्मर कसेर ।

श्रोतः कल्पना कुवँर पुर्कोटदह - २

१. विहेको रातो सारी दिनुस वजै तीजलाई,

वरिलै भाइ आएको छ माइत जान्छु दुइ दिनलाई ।

२. लाउदिन रातो सारी यसै जान्छु माइती नी,

वरिलै आमा छोरा मिलि मलाई मार्ने किन नी ।

३. विहेमा दाइजो एक कौडी नी पाइएन,

वरिलै थांग्रे बाउकी छोरी अव हाम्लाई चाहिएन ।

४. धनकी लोभी रै छन् सासु पापी रैछन् श्रीमान,

वरिलै कस्तो हातको सिन्दुर पऱ्यो मेरो भगवान ।

५. समाउ आमा जगल्टामा छर मट्टितेल जीउ भरि,

वरिलै कोर्छु सलाइ मार्छु जलाइ ढिलो नगरी ।

६. कस्तो दिनमा आयौ भाइ तीजमा दिदी लिनलाई,

वरिलै दाइजो भन्ने कलंकले मार्ने भो मलाई ।

७. गोडा ढोग्छु ए भिनाजु नमार्नुस दिदीलाई,

वरिलै खेत वेचेर दाइजो दिनुस् भन्छु बावालाई ।

८.खेत वेचेर दाइजो दिएनी मलाइ माया गर्दैन,

वरिलै मेरालागि भात खाने खेत वेच्नु पर्दैन ।

९. हातमा घडी दश तोला सुन मोटर साइकल चाहिन्छ,

वरिलै अनि मात्र यो घरमा वस्न पाइन्छ ।

१०. भनि दिन्छन धेरै दाइदो देखाउछन् तमासा,

वरिलै गरीव जीउलाई जीउदै मार्ने कस्तो समस्या ।

११. मिल्यो भने दम्पत्तीमा कमाइइन्थ्यो सम्पत्ति,

वरिलै दाइजो खोज्ने लोभी पोइको के फिर्थ्यो र मति ।

१२. भै गो दिदी आसु पुछ आफ्नै जन्म घर जाउ,

वरिलै मीठो तितो जे पाएन्छ बाँडी चुडी खाँउ ।

१३. आउदिन तिम्रो घरमा पाइलो मेटेर,

वरिलै ल्याउदिन दाइजो वावुको खेत वेचेर ।

श्रोत : तिर्थ अर्याल भनभने - २

४.२.२ मालसिरी

शरद ऋतुको आगमन सँगै नेपाली जनजीवनमा खुसीको लहर आउँछ । हिन्दूहरूको महान चाड दशैं पनि यही ऋतुमा पर्ने गर्दछ । यस समयमा मानिसमा कामको व्यस्तता पनि कमि भएको हुन्छ । यस समयलाई कार्य व्यस्ततावाट विश्राम लिएर खुशीमा रमाउने क्षणको रूपमा लिन सकिन्छ । धर्म परायण नेपाली जीवन ईश्वर भक्ति तथा देवीस्तुतिको रूपमा मालसिरी गाउने प्रचलन रहेको छ । गुल्मी जिल्लाको यस क्षेत्रमा विशेष गरेर मन्दिरमा पूजा गर्ने अघिल्लो पुस्ताका व्यक्तिहरू समाज र जीवनको सहजताको निम्ति आर्शिवाद दिनुहोस भनी देवीको आराधना सहित मालसिरी गाउने प्रचलन रहेको छ । दशै आरम्भ भए पछि विभिन्न कोटहरूमा देवी देवताका मन्दिरहरूमा मालसिरी गाउने गर्दछन् । चैते दशैमा समेत मालसिरी गाउने प्रचलन छ ।

श्री गणेश पूजा नदिये वहिनी चन्द्रवहनी मृगलोचनी,

गंगा यमुना त्रिवेणी सँगमा मोक्षदायिना कालिका ।

चन्द्र रुपिनी प्रचण्ड रुपिनी रक्तवीज निपातिनी,

शंखचक्र गर्दा पद्‌मले कोरवान् जो साजिन ॥

लाल रूप कपडा बीज असुर मारि मुधारणी ।

हाभ खप्पर त्रिशूल लिएक चौष नियोगिनी साथयो ॥

जय देवी भैरवी गोरखनाथ दर्शन देऊ भवनये,

प्रथम देवी उत्पन्न भइ है जन्म लिए कैलाशये,

ज्योति जगमग चहुँदिशि देवी चौषष्टि योगिनी साथय । जय ।१।

सम्पादिये है गोरख नाथको भैरवी मनाइए,

विश्वास यो भोग प्रशान्तादेवी वर्दान दिए सव देशये । जय ।२।

देवी वचन बरदान पाये है भारत सफल नेपालमे,

खाट शिहाशंन जीतिलिए है ओर लिये सव देशमे । जय ।३।

देववस माथ मुकुट वदन सूर्योदय,

तपस्याजीति प्रकट भए है तखत भए हो नेपालये । जय ।४।

शिरमा सिन्दु मुकुट कत्लकत कुण्डल झलकन कानमा,

देववर तपस्या जीति अखण्डये । जय ।५।

कनक कामिनी देवी सुन्दरी शिंह चढि चढि आइसे ।

हातमा त्रिशूल खड्ग धारिणी अशुर मारि निपातिनी

शिर मुकुट देवी केसोहे चस हुर्कार कालिका कनक ।१।

हातमा सर्वाङ्ग वान जो लिए है देवी औतर धारिली,

दैत्य मारी झुण्ड माला गलेहि कंठ वधाइये । कनक ।२।

हातमा चवर घण्टा वाजे शिरहिसिन्दुर छ जिनी

खप्परु भरि भरि सधिर लिए है देवी भगवती माइये । कनक ।३।

श्रोतः वसन्त प्रसाद पन्थी हाडहाडे - १

४.२.३ सराएँ

नेपालीहरूको महान पर्व दशैं असत्य माथि सत्यको विजयको प्रतिकको रूपमा पनि हेरिन्छ । रामले रावण माथि विजय प्राप्त गरेको र देवी द्वारा शुम्भ, निशुम्भ, महिसासुर राक्षसलाई मारी सत्यको विजय उत्सव स्वरूप भनाइएको भनी धार्मिक आदर्शका साथ टाढा टाढा पुगेका आफन्तहरू घर फर्कने र एकै स्थानमा भेला भएर मनाइने पर्व दशै आफ्नै प्रकारको सामाजिक महत्त्वका साथ लिने गरिन्छ । खास गरेर विजयादशमीको दिन टिका लगाइसके पछि पूर्णिमा सम्मको परक फरक स्थानमा पालै पालो देवीको कोटमा जम्मा भई वाजा झ्याली, सहनाइ वजाएर सराएँ खेल्ने गरिन्छ । प्राय गरेर पुरुषहरूले एकहातमा खुडा, तरवार, ढाल वा खुकुरी र एक हातमा रुमाल छोपी विभिन्न देवी देउराली पुकारेर वाजाको तालमा नाच्ने गरिन्छ । सराएँ नाच्दा गोल घेरा वनाएर मौलोलाई विचमा र विचमा मेला हेर्न आएका मानिसलाई राखी नाच्ने गरिन्छ । यस क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण मेलाका रूपमा लिने पनि गरिन्छ । सराएँ सम्वन्धि गीतको नमूना यस प्रकार छ ।

खेल भाइ हो, हो बाँचे आइसल, अख्यै

खड्गछत्र, शरण तिम्रो अख्वै

मालिकाका, मालिका देवी, रक्षे गरे

धुर्कोटैका, खड्ग छत्र, देवताले, रक्षे गरे

क्षमा राखे, सेवा तिम्रो, गर्छौं हामी

बाँचिम भने, अर्कोसाल, यिनै दिनमा, होला भेट

अर्घाकी, आलम देवी, रक्षे गरे

शरण तिम्रो, सेवा तिम्रो, गर्छौं हामी

हिमालका, धौलागिरी

सेवा तिम्रो, गर्छौं हामी, रक्षे गरे

रिडीका, ऋषेश्वर, देवताले

शरण तिम्रो, पर्छौं हामी, रक्षे गरे,

मुगु क्षेत्र, जलमुखी, देवताले, रक्षे गरे

नेपालका, पशुपति, देवताले, रक्षे गरे

तेत्तीस कोटी, देवी-देवता, रक्षे गरे

पातालैका, वासुदेव, रक्षेगरे

खेल भाई हो, वर्ष दिनको, महान चाड

वडा दशैं, सवै मिलि, सराएँ खेल,

सगर माछो, दल्के जैसो, ढल्की ढल्की,

नाच भाइ हो, अख्यै ।

श्रोत : दामोदर घिमिरे वाग्ला - ६

४.२.४ **भैलो**

कर्तिक कृष्ण औंशीका दिन देखि कार्तिक पूर्णिमा सम्म भैलो खेलेर मनाइने यो पर्व खुशीको पर्वका रूपमा लिइन्छ । तिहारको लक्ष्मी पूजाको दिन देखि भैलो खेल्न सुरु गरिन्छ । विभिन्न समूह वनेर मादल, झ्याली, बाँसुरी लगायतका वाद्ययवाधनका साथमा घर घर गाउदै हिड्नुलाई यस क्षेत्रमा भैलो खेल्नु भनिन्छ । भैलो एक किसिमको टुक्रे गीत हो । यसमा कथानक हुन पनि सक्छ नहुन पनि सक्छ । यो समूह गीत भएकोले एक्लै गाउन मिल्दैन, समूहमा एक जनाले टुक्का भट्याउने र बाँकीले स्वर मिलाएर भैलो वा भैली भन्ने गरिन्छ । यस क्षेत्रमा नारी पुरुष दुवैले भैलो खेल्ने चलन छ । भैलो तिहारमा खेल्ने हुनाले दिदी बहिनीको हातको टिका र गलाभरि माला लगाई दिन रात भैलीको गीतवाट वलिराजाको सम्झना गर्दै मनाइने पर्व हो । भैलो खेल्दा मारुनी र पुर्सुङ्गे वन्ने र विभिन्न किसिमका गीत गाउने र नाचने गरिन्छ । भैलो भटाइसके पछि रमाइलो गर्नका निम्ति चुट्के र ख्याली नाच नाचिन्छ । यस क्षेत्रमा प्रचलित भैली गीतको नमूना तल दिइएको छ ।

आहै भैलो भन संङ्गी हो - भैलो, आहै कहि संङ्गी - भैलो, आहै पूर्वका भैलो आहै कोही सङ्गी - भैलो, आहै पश्चिमका - भैलो, आहै केही संङ्गी - भैलो, आहै उत्तरका - भैलो, आहै कोही सङ्गी - भैलो, आहै दक्षिणका - भैलो, आहै जम्मा भई - भैलो, आहै आजका दिनमा - भैलो, आहै हसाउन - भैलो, आहै खेलाउन - भैलो, आहै आइमवरै - भैलो, आहै हजुरको - भैलो, आहै दुवारैमा - भैलो, आहै वर्षदिनमा - भैलो, आहै फेरीपनि - भैलो, आहै तिहारैमा - भैलो, आहै भैलो खेल्न आइम् वरै - भैलो, आहै सत्ययुगका - भैलो, आहै दानवीर - भैलो, आहै वलिराजाले - भैलो, आहै दान दिदा - भैलो, आहै दानवीरताले - भैलो, आहै गरदा - भैलो, आहै स्वर्गका - भैलो, आहै इन्द्रको - भैलो, आहै आसन नै - भैलो, आहै हल्लिन पुग्दा - भैलो, आहै देवताहरू - भैलो, आहै विष्णुकहाँ - भैलो, आहै विन्ती गर्छन् - भैलो, आहै वलिराजाको - भैलो, आहै दान घमण्डले - भैलो, आहै स्वर्गै काम्यो - भैलो, आहै धर्ति काम्यो

- भैलो, आहै विष्णु भगवान - भैलो, आहै रक्षा गर्न - भैलो, आहै वामन रूप - भैलो, आहै लिएर - भैलो, आहै वलिराजाको - भैलो, आहै दरवारमा पुगी - भैलो, आहै भिक्षा मागे - भैलो, आहै वलिराजाले - भैलो, आहै दान दिदा - भैलो, आहै तीन पाऊ - भैलो, आहै जमिन मागे - भैलो, आहै वलिराजाले - भैलो, आहै संकल्प गरे - भैलो, आहै बामन रूप - भैलो, आहै विष्णुले - भैलो, आहै एकपाउ - भैलो, आहै जमिनमा - भैलो, आहै अर्को पाउ - भैलो, आहै आकाशैमा - भैलो, आहै तेस्रो पाउ - भैलो, आहै कहाँ राखौं - भैलो, आहै भनि सोध्दा - भैलो, आहै दानवीर वलि - भैलो, आहै शिर थापी दिए - भैलो, आहै शिर थाप्दा - भैलो, आहै पातलमा - भैलो, आहै भासिइ गए - भैलो, आहै तिनै वलि - भैलो, आहै राजाको - भैलो, आहै सेवागर्न - भैलो, आहै विष्णु भगवान - भैलो, आहै तिहार पर्व - भैलो, आर्हे वनाएर - भैलो, आहै अझै पनि - भैलो, आहै सेवा गर्न - भैलो, आहै आएका हुँदा - भैलो, आहै भैलो खेल्न - भैलो, आहै आएका हामी - भैलो, आहै हामी त्यसै - भैलो, आहै आएका होइनौ - भैलो, आहै वलिराजाले - भैलो, आहै पठाएर - भैलो, आहै आएका हौं - भैलो, आहै रमाइलो पर्व भैलो, आहै वत्तिको चाड - भैलो, आहै काग पूजा - भैलो, आहै कुकुर पूजा - भैलो, आहै लक्ष्मी पूजा - भैलो, आहै गोवर्धन पूजा - भैलो, आहै भाइ पूजा - भैलो, आहै यो घरको - भैलो, आहै मालिकका - भैलो, आहै वतासीमा - भैलो, आहै परेवाजो - भैलो, आहै घुरकी रहुन् - भैलो, आहै तवेलामा - भैलो, आहै हात्ति र घोडा - भैलो, आहै थुरकि रहुन - भैलो, आहै यो घरमा - भैलो, आहै भोटको नुन - भैलो, आहै लंकाको सुन - भैलो, आहै मधेशको - भैलो, आहै तामा र कासो - भैलो, आहै भरि पूर्ण - भैलो, आहै होइन जाओस - भैलो, आहै यो घरको - भैलो, आहै बाबा आमा - भैलो, आहै वास झै नुगुन - भैलो, आहै काँस झै फूलुन - भैलो, आहै वर झैं - भैलो, आहै भैर जाउन - भैलो, आहै पिपल झैं - भैलो, आहै खपी जानु - भैलो, आहै यो घरमा - भैलो, आहै तीनै कन्या - भैलो, आहै पाँचै पुत्र - भैलो, आहै हाइ जाउन - भैलो, आहै अवत - भैलो, आहै हामी पनि - भैलो, आहै बिदा हुन्छौ - भैलो, आहै बाँचिम् भने - भैलो, आहै अर्को साल - भैलो, आहै यसै गरी - भैलो, आहै आउने छौ - भैलो

हा ऽ ऽ सीताजीको वगैचामा थुगेसरी फूल फूल्यो[२]

सुन केसरी मृगले चुडीमा चुडी खाउ हो ऽ चुडीमा चडी खाउ

हो लौन भाइ लछुमन वाण चलाउ, धनुकी चलाउ ।१।

हा ऽ ऽ कैशोमा गरी मारुला वनै हरिण हो ऽ हा लौन भाइ लछुमान वाण चलाउ

धनुकी चलाउ हो ऽ लौन भाइ लछुमान धनुकी चलाउ

सक्छौ भने लछुमन धनु तैयार, नैर सके लछुमन धनु सीयार

रामै लागे अछुत रामै लागे पछुत, लछुमन भैयाले धनु सीयार ।२।

हा क्क सीताजीको वगैचामा सयपत्री फूलफूल्यो[२]

सुनकेसरी ....

....।३।

हा ऽ ऽ सीताजकिो वगैचामा गर्दौली फूल फूल्यो २

सुनकसरी मृगले ....

.... ।४।

हा ऽ ऽ सीताजीको वगैचामा मखमली फूल फूल्यो २

सुनकेुरी ....

.... ।५।

हा ऽ ऽ सीताजीको वगैचामा हजारकिो फूल फूल्यो २

सुनकेसरी ....

....।६।

श्रोत : मीन व. घर्तिमगर, नया गाउँ

४.२.५ देउसी गीत

तिहार दिदी र वहिनी दाजु र भाइको प्रिय पर्व हो । यम पञ्चकको समयमा प्रकृतिका यावत प्राणीहरूको सहअस्तित्त्व र महत्त्वलाई स्वीकार गर्दै काग, कुकुर, गाई(लक्ष्मी), गोवर्धन र भाइ पूजाको रूपमा मनाइने यो पर्वमा दिदी वहिनीले आफ्नो दाजु र भाइलाई सप्तरङ्गी टिका, मखमली, गुर्धौली र दुवोको माला लगाई दिदै ढोकामा ओखर फोरेर दाजुभाईको सत्रुहरूको पराजय र आफ्ना दाजुभाइहरूको विजयको कामना गरिने यो पर्व चाडपर्व मध्ये रमाइलो र सर्वप्रिय पर्वको रूपमा समेत हेरिन्छ । दिदी वहिनी र दाजुभाइको सम्बन्ध अन्योन्याश्रित छ । जसको नमूनाको रूपमा तिहारलाई लिन सकिन्छ । रोजगार वा कुनै कार्यको क्रममा टाढा टाढा पुगेका दाजुभाइ र दिदीवहिनी एकै स्थानमा भेला भएर दुःखलाई विर्सिएर सुखलाइ सम्झिएर मनाउने महत्त्वपूर्ण पर्व तिहार हो । गुल्मी जिल्लाको यस क्षेत्रमा दाजुभाइ भैलो खेल्दछन् भने दिदीवहिनीहरू मात्र देउसी खेल्ने गर्दछन् । यहाँको देउसीको विशेषता नै देउसीमा दिदीवहिनीहरू आफ्नो समूह वनाएर मादल, मजुरा वजाउदै लक्ष्मीपूजा गरिसकेपछि पूर्णिमाको समय सम्म खेलिने र गाइने रमाइलो पर्व तिहारमा घर घर डुल्दै घरमालिक र घर मालिक्नीले दिएको भेटी प्रसाद उपहार स्वरूप लिएर उंहाहरूको उत्तर उत्तर प्रगतीको कामना सहित देउसी गाइने गरिन्छ ।

यो गीत भैलो गीतकै हाराहारी भएर युगौं देखि नेपाली जीवनमा प्रसिद्व पर्वगीतका रूपमा चलिरहेको छ । देउसीको छुट्टै आख्यान पनि छ । जसमा दिदीले भाइलाई यमराजवाट वचाएको कुराको वर्णन छ । देउसी गीत पनि भैलो जस्तै एक जनाले भट्याउने र अरु समूहले देउसीरे भन्ने गरिन्छ । यस क्षेत्रमा गाइने देउसी गीत तल दिइएको छ ।

भन भन सँगी हो	उेउसी रे	देउसी भन	देउसी रे	राम्ररी भन	देउसी रे
हाम्रा सङगी	”	सवै जम्मा	”	भएनौ र	”
भयौ भने	”	घोरै पारी	”	सोरै फिराउ	”

मदेशको	”	जंगलमा	”	वसन्तमा	”
जोरै न्याउली	”	गुर्जे जस्तै	”	गुर्जी जाउ	”
महाराजकै	”	आँगैनैमा	”	क्या राम्रो देउसी	”
खेले भन्ने गराउ	”	सङ्गीहो	”	पहिलो दिन	”
काग पूजा	”	दोस्रो दिन	”	कुकुर तिहार	”
तेस्रो दिन	”	हे औसी बार	”	गाइ तिहार	”
नुन रोटी	”	तोरन वाटी	”	लाली वाच्छी	”
पूजा गरी	”	चौथो दिन	”	गोवर्द्धन पूजा	”
गारुलाई नुन	”	सीङ्गमा तेल	”	पाँचौ दिन	”
भाइ तिहार	”	सवैको घरमा	”	दिदी वहिनी आए	”
हाम्री दिदी	”	आइनन् आमा	”	टल्कने जुत्ता	”
झल्कने छाता	”	टल्कने काठी	”	खोज्दीनुस आमा	”
पुत्ले छोडा	”	कुँदाएर	”	दिदीको हातको	”
टिका लाउन	”	गएनी मैया	”	जाँदा जाँदै	”
वाटैर मुनी	”	वाटैर माथि	”	कालीनागले	”
खान्छु खान्छु	”	भन्न थालिन	”	भैयाले भने	”
अहिले नखाउ	”	दिदीको हातको	”	तीन धर्के	”
सातै भोप्ले	”	टिका लगाइ	”	फर्कि आउछु	”
नत्र भने	”	मेरी दिदी	”	कति रोलिन	”
त्यस पछि मात्र	”	खलास वरै	”	भनेर भन्दा	”
पुतले घोडा	”	अगाडि लैजादा	”	कालीनागले	”
वाटो छोडिन	”	पुतले घोडा	”	कुँदाएर	”
दिदीको घरमा	”	पुगेर्न भैया	”	भैयालाई	”
दिदीले देखिन	”	भैयालाई गुन्द्री	”	भैयालाई काम्लो	”
विछाएर	”	के भयो भैया	”	भनेर सोधीन	”

किन तिम्रा	”	मुहारमा	”	पसिनाका धारा	”
आएका छन्	”	भन्दा खेरी	”	भैयाले भन्छन्	”
मेरो दिदी	”	आधा आधी	”	वाटोमा आउदा	”
कालिनगले	”	खान्छु खान्छु	”	भने वरै	”
भन्दाखेरी	”	अहिले नखाउ	”	दिदीको हातको	”
टिका लगाई	”	आए पछि	”	खाउला भने	”
दिदीले भनिन्	”	हे मेरा भैया	”	नआत्तिनु तिमी	”
भन्दै दिदीले	”	सप्तरंगी टिका	”	मखमली माला	”
सात था टिका	”	पाँचथर रोटी	”	तीन थरी अचार	”
दुवाको मुठो	”	ओखरको घाँजी	”	तेलको धारा	”
टकारेर	”	ओखर गेडी	”	संघारमा राखि	”
हाम्रा भाइका	”	शत्रु वैरी	”	कालीनाग	”
जमजीलते	”	सघारैमा	”	घज्याम घुजुम	”
भइर जाउन्	”	तीन धर्के	”	सातै थोप्ली	”
टिका लगाइ्	”	अहिले त दिदी	”	रमाइलो भयो	”
वाँचे दिदी	”	आइसाल	”	फेरी आउला	”
भन्दै भैया	”	दिदीका हातको	”	टिका लगाई	”
पुतले घोडा	”	कुदाउदै	”	भैयात फिरे	”
वाटामा आउदा	”	बाटा र माथि	”	हाडको थुप्रो	”
वाटा र नेरै	”	मासुको थुप्रो	”	वाटा र मुनी	”
वाटै र मुनी	”	रगतको आहाल	”	भएका रै छन्	”
भैयाले वहने	”	दिदीको हातको	”	टिकाको प्रभाव	”
सत्रु वैरी	”	मरिगए	”	खुसी हुदै	”
भैया फर्के	”	यो महत्त्वको	”	चाड वुभ्की	”
आएका हामी	”	देउसी खेल्न	”	त्यसै आएनौ	”

सत्य युगमा	"	आकाशैका	"	नौलाख तारा	"
देउसी खेल्न	"	हिड्द थेरे	"	हामी पनि	"
उनीहरूको	"	देखा सिकी	"	गरेर आयौ	"
हजुरले	"	गाह्रो पीरो	"	नमान्नु होला	"
यो घरमा	"	लक्ष्मीले	"	वासै गरुन	"
बाबा आमा	"	सुर्जे चन्द्र भैंm	"	बाँचिरहुन	"
यो घरमा	"	सुनाको लिस्नो	"	लाइ जाओस	"
यो घरमा	"	अन्नको चुली	"	भैर जाओस	"
यति भन्दै	"	विदा हुन्छौ	"	वाँचे छौ भने	"
संङ्गी साथी	"	जुटेछन् भने	"	अर्को साल	"
आउला वरै	"	देउसीरे	"	देउसीरे	"

यसरी भट्याइसकेपछि गाउने गीत यहाँ प्रस्तुत छ ।

मखमली फूलको माला गाँसेर[२] आशै आशामा रहिरहयो,
तिहारै आयो आएनन् दाजी[२] फूलमाला ओइलायो ।
वावा र आमा स्वर्ग गए[२] मनमा पीर भैरह्यो,
तिहारै आयो आएनन् दाजी[२] मन मेरो रोइरह्यो । ।१।
थुंगेसरी फूलको माला गाँसेर[२] आशै आशामा रहिरह्यो,
तिहारै आयो .... [२]..........................,
....
....। ।२।
हजारी फूलको माला गाँसेर[२] आशै आशामा रहिरह्यो,
तिहारै आयो .... । ।३।
गुर्दौली फूलको माला गाँसेर[२] आशै आशामा रहिरह्यो,
तिहारै आयो .... । ।४।
लालकोटी फूलको माला गाँसेर[२] आशै आशामा रहिरह्यो,
तिहारै आयो ....। ।५।

यस पालीलाई दिनुसहै विदा, अर्को साल तिहारमा भेटौला
फूलमाला गाँसेर लाउला निधारमा टिका नी लगाउला,
हजुरको इज्जत संझी हामी यहाँ आयौ,
सोचे भन्दा वढी आत्म सम्मान पायौ ।
यस पालीलाई .... ।
हजुरले लगाएको सहयोगको ऋुण,
पक्कै पनि कर लाग्नेछ हामीलाई तिर्न ।
यस पालीलाई .... ।

श्रोत : पुष्पा पन्थी भनभने २ ।

४.२.६ देवाली (कुलपूजा)

हाम्रो हिन्दू संस्कार बमोजिम हामीलाई हाम्रा पूर्वजहरू प्रति कृतज्ञ बन्न सिकाएको छ । यसै कारणले आफ्नो जातीयता अनुसार देवाली पर्व अथवा कुलपूजा गर्ने परम्परा छ । केवल आफ्ना दाजुभाइ मात्र मिलेर मनाइने देवाली पर्व वास्तवमा सगोत्री वीचको आत्मीयपनको एउटा कसी हो भने दाजु भाइ वीचको एकताको गाँठो पनि हो । मर्दा पर्दा चाहिने दाजुभाइ भन्ने उखानको जीवन्तताको सुखद पक्ष देवाली पर्व वा आफ्ना पूर्वजहरूको सम्झनामा गरिने कुलपूजा हो । गुल्मी जिल्लाको यस क्षेत्रमा वसोवास गर्ने विष्ट थर भएकाले मार्ग शुक्ल पञ्चमीमा, भण्डारी, वोहोरा तथा पन्थीहरूले मार्ग शुक्ल अष्टमीमा र वाँकी अरु थरको घिमिरे, खनाल, पोखेल, अधिकारी आदिले मार्ग शुक्ल पूर्णिमाका दिन कुलपूजा गर्छन् । कुनै जातिले प्रत्येक पर्ष र कसैले एक वर्ष दुई वर्ष विराएर देवाली पर्व मनाउछन् । प्रायः देवाली गर्दा टाढा-टाढावाट दाजुभाइ आउने र बोकाको वली दिने चलन छ । देवालीमा कुल उत्रेर मच्याउदै रातभर काम्दै रमाइलो साथ कुलपूजा भट्टाउने गरिन्छ । भट्टाउने तरिका सवैका आ-आफ्नै हुन्छन् । यहाँ भण्डारीहरूको कुलपूजा भट्टाउने तरिका प्रस्तुत गरिएको छ ।

छत्रयाली, व्रम्हापुरी, भाञ्जै मेरा, भाज्जी मेरी, औशी तिथि, सोधनी भयो
पञ्चमी तिथि जागनै भयो, सप्तमी तिथि पूजै भयो, वडाई भयो,
अष्टमी तिथी, पूजै भयो, वडाई भयो, वडाई भयो,
छत्रयाली, व्रम्हारूपी हाँसी खुसी, फुरमान भई, खेलम वरै देवली वर्ष,
नाजीर केन्नी, खेल्छम् वरी, देवाली वर्ष, आउनै पऱ्यो
भाञ्जा मेरा, लहेर भाञ्जा, पुजनको पूजा, उजैनको पूजा, सुजनले माने,
हासी खुसी, आउनै पऱ्यो, भाञ्जा मेरा, लहरे भाञ्जा, वस्थी हाम्रो
रीजा गाउमा, तेत्तिस कोटी, बस्नी भान्जी, देवाली वर्ष, आउनै पऱ्यो
धुनमुन, वालमुखि, माफ दिए

छत्रयाली, क्षेत्रपालको, निम्तो भयो

हाँसी खुसी, फुरमान भई, खेलम वरै, लुग्लुगैमा, देवस्थलमा

जलथल, भाञ्जै मेरा, आउनै पऱ्यो, गोठेजान लिलाम भयो

खेती किसान, रक्षा गरे, अपुत्रीलाई, पुत्र दिए

असन्तोषलाई, सन्तोष दिए, वैमानीलाई, इमान दिए

अजानकी पूजा, सुजनले भने

सेती वरा, राती वरा, रक्षे गरे

इल्लरी तिल्लरी, वैनी मेरी, नौ वैनी, नवम वैनी

तेत्तिस कोटी, बस्ने वैनी, विन्दवासिनी

व्रम्हारूपी, फुरमान भई, भेटभई, खेल्छम वरै, शिर चढी, काँध चढी

नाङ्गगीर, पुच्छर समाई, खेल्छन् वरै

हु हु हु हु .... हट् हट् ....

श्रोत : मुलधामी शंकर भण्डारी रजस्थल ९

४.२.७ फागु गीत

फाल्गुण शुक्ल अष्टमीदेखि पूर्णिमा सम्म मनाइने पर्व जुन अविर र खुसीको पर्वका रूपमा लिने गरिन्छ । हिरण्यकश्यपुले आफ्नो छोरालाई ईश्वर भक्तिवाट विचलित गराउन अनेक प्रयास गर्दा पनि असफल भए पछि आफ्नै वहिनी होलीकाको काखमा राख्न लगाई जलाउन आगोमा पठाए । होलीका सँग एउटा यस्तो पछ्यौरा थियो जस्ले गर्दा उनलाई आगोले जलाउन सक्दैन थियो तर आगोमा हुम्मि सके पछि हावाले पछ्यौरा उडाई प्रल्हादलाई आढाई दियो । होलीका भस्म भइन भने प्रल्हादलाई केही भएन । होलीका भस्म भएको र प्रल्हादलाई केही नभएको हुँदा होलीकाको नाम वाटै होली पर्व भनी मनाउन थालियो । यो आध्यात्मिक पक्ष हो भने आत्मीय जनमा आफ्ना मन मिल्दा साथी र स्वजनहरूमाझमा अविरले खुसी बाँडेर धुमधाम सँग यो पर्व मनाइन्छ । अष्टमी देखि सुरु भएको यो पर्व पूर्णिमाको दिन चिरदाह गरेर समाप्त हुन्छ । गुल्मी जिल्लाको यस क्षेत्रमा कही कही पूर्णिमाको दिन मेला लाग्दछ । उक्त दिन दुई समूहमा बाँडिएर चोटिला र रसिला होरी/होली / फागुका गीतहरूले एक आपसमा जवाफ सवाल गरेको पाइन्छ । पञ्चै वाजाको साथमा रमाइला गीतहरू र अविर रंग लगाउने यस पर्वको मुख्य विशेषता हो ।

एक वनमा दुईटा जुरेलीको वगाल, हो मिल्यो दाजै तितौरीको वगाल

दोसैर वनमा ढुड्दा भट्यो दाजै खुकुरी, हो मिल्यो दाजै हाँसको वथान ।

राम जाने रामजाने रामजाने अरे सहीया रामजाने हो ।१।

तेसरी वनमा ढुड्दा मिल्यो राजै चौगडा, हे मिल्यो दाजै जराउको वगाल

हे राधे देवी आज भुवान बोल, अरे सहीया रामजाने ।२।
छोडे राजै धनुकीको वाण, हके मऱ्यो राजै हरणको वगाल
हे राधे देवी आज भुवानवोल, अरे सहीया रामजाने ।३।
पेल भैया पकुवा, काट भैया हरिण
हे राधेदेवी आज भुवान वोल अरे सहीया राम जाने ।४।
काँचो कहर मासु खाए, लाग्यो मलाइ पानीको पीयास
आकासको डाली चढ हेर भैया पनैया, पनैयाको छैन उपदेश
पनैया पनैयाको छैन उपदेश, अरे सहीया रामजाने ।५।
कसका हुन यिनी जौं गौं खेती, कसका हुन यिनी काम धेनु गाई
रामजाने, रामजाने रामजाने अरे सहीया रामजाने ।६।
हामरै होलान जौं गौं खेती, रामकै होलान काम धेनु गाई
काँचो कटर मासु नखाउ, मेरा दाजै लाग्ला पानीको पीयास ।७।
आकासको डालीवाट पानी मैले देंखे, अरे भैया खोजनीमा जाउ
जाउ भैया जाउ भैया खोजनीमा जाउ, अरे भैया रामजाने । ८।
खोजनीमा गए पछि लाग्ला उपदेश, पनैयाको लाग्ला उपदेश
लाग्ला उपदेश, लाग्ला उपदेश, अरे सहीया राम जाने ।९।
काँचो कटर मासु खाए मेरा भैया, कसका हुन यिनी पानी वोक्ने पधेर्नी
सोधनीमा जाउ, सोधनीमा जाँउ, मेरा भैया पानी भरी ल्याउ
पानी भरी ल्याउ मेरा भैया पानी भरी ल्याउ अरे सहीया रामजाने ।११।
अघिल्ली अधेर्नी त पछिल्ली पधेर्नी, माझकी गोरीयाले पानी खान देउ
पानी खान देउ रामजाने, अरे सहीया रामजाने ।१२।
कसका हौ तिमी चेला र वेटा, क्याक्या हो तिम्रो नाम
रामजाने रामजाने अरे सहीया राम जाने ।१३ ।
दशरथको हो चेला र वेटा राम चन्द्र हो मेरो नाम
कसकी हौ तिमी चेली र वेटी, क्या क्या हो तिम्रो नाम
क्या क्या हो तिम्रो नाम, अरे सहीया राम जाने ।१४।
जनक राजाका चेली र वेटी जानकाजो हो मेरो नाम
रामजाने रामजाने अरे सहीया राम जाने ।१५।

....

....

आज पनि आयो दिदै त्यही कन्हैया, काल पनि आयो दिदै त्यहि कन्हैया

कन्हैया, कन्हैयाको छैन उपदेश, अरे सहीया राम जाने ॥

सिन्दूरलाई मैदानमा निकाले, सिन्दूर सिन्दूर जहाँ जान दे

ऐसे ढुनुमुनु खेल्ने गोपीनी हो नन्दलाल, हैन नन्दलाल

रामजाने राम जाने अरे सहीया राम जाने ॥

श्रोत : मान वहादुर पहराई हाडहाडे ५

१. शिरमा लाउने सिन्दूर दिन्छु मैले, हिड बैनी होली खेल्न जाउ,

छैन मेरो शिरैमा सन्दुर, मत जान्न दाजु होली खेलन ।

२. नलै टिकीया दिन्छु मैले, हिडवैनी होली खेल्न जाउ,

छैन मेरो निलै टिकीया, मत जान्न दाजु होली खेलन ।

३. कानै कुण्डली दिन्छु मैले, हिड वैनी होली खेल्न जाउ ,

छैन मेरो कानै कुण्डली, मत जान्न दाजु होली खेलन ।

४. नाकमा लाउने नथीया दिन्छु, मैले, हिड वैनी होली खेल्न जाउ,

छैन मेरो नाकै नथीया, मत जान्न दाजु होली खेलन ।

५. घाँटी लाउने डवेली दन्छु मैले, हिड वैनी होली खेल्न जाउ,

छैन मेरो घाँटी हवेली, मत जान्न दाजु होली खेलन ।

६. हातै लगाउने वाला दिन्छु मैले, हिड वैनी होली खेल्न जाउ,

छैन मेरो हातै वाला, मत जान्न दाजु होली खेलन ।

७. गोडी कलीया दिन्छु मैले, हिड वैनी होली खेल्न जाउ,

छैन मेरो गोडी कोलिया, कसरी जाउँ दाजु होली खेलन ।

८. खुट्टै लाउने घुघरी दिन्छु मैले, हिड वैनी होली खेल्न जाउ,

छैन मेरो खुट्टै घुघोरी, कसरी जाउ दाजु होली खेलन ।

९. गोडै लाउने पाउजु दिन्छु मैले, हिड बैनी होली खेल्न जाउ,

छैन मेरो गोडै पाउजु, कसरी जाउ दाजै होली खेलन ।

श्रोत : मान व. पहराई हाडहाडे ५

४.३ संस्कार गीत

सोह्र संस्कारलाई आफ्नो पहिचान सम्भने हिन्दु धर्मावलम्विहरूका प्रमुख स्रंस्कारका आफ्नै विशेषता छन् । धेरै पहिलेका मानिसहरूले सोह्र वटै संस्कारलाई प्रयोगमा ल्याउथे भने आज भोलिको आधुनिकता, पाश्चात्य सभ्यताको प्रभाव र समयको रूपान्तरणले गर्दा सवै संस्कारहरू प्रचलनमा आएको पाइदैन । तापनि केही प्रमुख संस्कार जुन मानवीयजीवनसँग सन्निध्यताको सवल पाटोका रूपमा रहेका छन् तिनीहरूलाई मान्यता दिएकै पाइन्छ । यिनीहरू मेटिएर वा हराएर जाँदैनन् । लोकजीवनले विभिन्न संस्कारलाई अंगीकार गर्ने क्रममा संस्कारसँग आवद्ध भएर गाइने गीतहरू नै संस्कार सम्वन्धि लोकगीत हुन् ।

४.३.१ विवाह सिलोक

विवाह मानिसको महत्त्वपूर्ण संस्कार हो । सामाजिक परम्परा र सृष्टि क्रमलाई अगाडि लैजानका निम्ति एउटा संघारद्वारको प्रवेश विन्दुका रूपमा विवाहलाई लिने गरिन्छ । विवाह मानिसको जीवनको महत्त्वपूर्ण पक्ष पनि हो । विवाहमा वर वधूको सम्योग मिलाउनका निम्ति जव वर पक्ष वधूपक्षको घरमा गई विवाहको कुरा चलाउदा बधू पक्षवाट समस्या राखिने र वर पक्षवाट समाधान फूकाउनु पर्ने हुन्छ । समस्याको समाधान हुन सके विवाह किटान गरिने यो चलन अझै पनि दलित जनजाति तथा उच्च पहाडी वस्तीहरूमा प्रशस्त रूपमा रहेको छ । यसै सम्वन्धित गीत यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

राजनका कूलमा जन्म हुन गयो, विवाह नहुने भयो,
बिन्द्रा वनका मधुमालतीका, फूलमै जोवान त मेरो गयो,
कौना मर्दले निसाफ गरिदेला, कौना दैवले देला पति ?
केटी पक्ष - काँ काँ उब्जे हाप्ती - घोडा, काँ काँ उब्जे गधा-ऊँट,
काँ काँ उब्जे सारी-सुगा, काँ काँ उव्जे रजपुत ?
केटा पक्ष - माला मदेश उव्जे हात्ती-घोडा पर्वत उव्जे गधा-उँट,
टोड्का उब्जे सारी-सुगा, कोखीमा उव्जे रजपुत ?
केटी - क्या क्या खाबै हात्ती-घोडा क्या क्या खाँबै गधा ऊँट,
क्या क्या खाँबै सारी-सुगा, क्या कया खाँबै रजपुत ?
केटापक्ष - दानी पानी खाबै हात्ती-घोडा, दुवो पानी खाँबै गधा-उँट,
कीरा फट्याङग्रा खाँबै सारी-सुगा, दाल भात खाँबै रजपुत ।
केटीपक्ष - क्या क्या कामका हात्ती घोडा, क्या क्या कामका गधा ऊँट,
क्या क्या कामका सारी-सुगा, क्या क्या कामका रजपुत ?
केटापक्ष - चढ्ने काममा हात्ती घोडा, लदाउने कामका गधा-ऊँट,
देख्दै राम्रा सारी-सुगा, सृष्टि थाम्ने रजपुत ?

केटी पक्ष - क्या क्या ढुङ्गै उदिन भन्छन्, क्या क्या ढुङ्गै मुदिन भन्छन्,

क्या क्या ढुङ्गै शीला पूजा हुन्छन् क्या क्या ढुङ्गै भोजनम् ?

केटा पक्ष - खोली ढुङ्गाको उदिन भन्छन्, पखेरी ढुङ्गाको मुदिन भन्छन् ,

शालिग्राम ढुङ्गाको शीला पूजा हुन्छन्, नुनै ढुङ्गाको भोजनम् ।

श्रोत : उमेश घिमिरे, घमिर-८

यसरी केटी पक्षका प्रश्नको जवाफ केटा पक्षवाट प्राप्त भयो भने विवाह हुने पक्का गरिन्छ । आज भोली अड्का थाप्ने र फुकाउने चलन कमै मात्रामा पाइन्छ ।

त्यसै गरी विवाहमा दुलही पक्ष र दुलाहा पक्षका जन्तीहरू वीच पनि सवाल जवाफ गर्ने गर्दछन् । जन्तीहरू कत्तिको वुद्धिमता छन् भन्ने जान्नको लागि अनेक-प्रश्न शोध्ने गर्दछन् । यहाँ प्रचलत गीतको एक नमूना यस प्रकार छ ।

दुलही पक्ष - हरीया टपरीमा सेतो भात ।

अव हाल जन्ती हो भुसला हात ॥

जन्ती पक्ष - सुकेका टपरीमा आँगाको भात ।

हाल हाल जन्ती हो सूनसरी हात ॥

४.३.२ रत्यौली/ज्यूँती

रत्यौलीगीत विवाहको समयमा दुलाहका घरमा महिलाहरू वसेर रमाइलो गर्ने सस्कारगीत हो । जन्ती दुलहीका घर तर्फ प्रस्थान गरे पछि गाँउ टोलका तथा आफन्त महिलाहरू जम्मा भएर रत्यौली गाउछन् । महिलाले रमाइलो गर्न अनेक अभिनय गर्दछन् । महिला मात्र हुने हुँदा अश्लील बब्द प्रयोग गरेर गीत गाएको पनि पाइन्छ । यस क्षेत्रमा रत्यौलीलाई ज्यूँती पनि भन्ने गरेको पाइन्छ । रातमा गाइने भएर यस्ता गीतलाई रत्यौली भनिएको हो, तर आज भोलि दिनमा विवाह हुने र दिनमै रत्यौली गाउने चलतन पनि छ । रत्यौली खेल्दा केही महिलाले पुरुषका कपडा लगाएर जोगी जस्तो वन्ने र महिलालाई समाएर रति क्रिडाको अभिनय गर्दछन् । रत्यौलीमा विशेष गरेर पुरुषहरूको अनुपस्थितिमा आफ्नो मन भित्र गुम्सिएर रहेको काम वासनालाई अतिरञ्जित वनाई प्रस्तुत गरेर आत्म चाहना पुरा गर्ने महत्त्वपूर्ण अवसरको रूपमा नारीमनका भावहरू गीत वनेर अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ । यस समयमा अनेक प्रकारका हास्यवङ्ग्यात्मक, श्रृङ्गारिक गीतहरूको साथ साथमा माया, प्रेम कल्पनामा सजिएका गीतहरू गाउने गरिन्छ ।

१. हामरै भैया विहे गर्न गए, चारै कुनामा बत्ति वालिदिए है अरे भैया बत्ति वालिदिए

पल्ला घरकी ठूली आमा, हामरै वत्ति वालदिऐ अरे भैया ....

तल्ला घरकी कान्छी आमा विहे गर्न गए म, राम्ररी ज्यूँती गाइदिए अरे भैया .....

लगनको टपरी, गोदानको गाई अरे भैया ....

हामरी दुलही हातमा कलश लिएर, जग्गे वस्न आई अरे भैया ....

हातमा कलश लिएर, पर्दच्छिना गरिन अरे भैया ……………………………………

फूलको माला पैर्‍याएर, कुर्चीमा वस्न आई अरे भैया ………………………………

कुर्चीमा बसेर हातको औंठी खोसी अरे भैया ………………………………………

हातको औठी खोसेर, जग्गेतिर वसि अरे भैया ………………………………………

२) मकैमा लाए पुतली किरा , चामलमा लाइ घुन अरे भैया………………………

शिरीफूल लिएर विहे गर्न जाने, कसका बाला हुन अरे भैया…………………………

शिरीफूल लिएर विहे गर्न जाने, हमारा भैया हुन अरे…………………………………

हामारा बाला श्री कृष्ण जस्ता गए डोली भरेर अरे भैया ……………………………

हामारा बाला श्री कृष्ण लिउछन् भोलि डोली भरेर अरे भैया…………………………

३) माना भरी सिन्दुर लैजाउ मेरा भैया, रैच कति निर्धनी भन्लान मेरा भैया

डब्बाभरी गहना लैजाउ मेरा भैया, रैच कति

बाक्सा भरी कपडा लैजाउ मेरा भैया,

४) शिरमा लाउने शिरफूललाई नलाइ राखिथे,

देउरानी बैनीले खोसी बरिलै ।

खोसे पनि खोस्न देउरानी केही फिक्कर छैन्,

तल तल तेलको धारो माथि माथि खोली

छट दिदी कसेर लाउछु भन्दै आउछे भोली ।

कानमा लाउने कुण्डली नलाइ राखिथे,

देउरानी बैनी……………………………

५) लपलप लप्कनी खरबारीको खर

कस्तो होला जेठाजु, कस्तो होला घर ?

लप लप लरकनी खरबारीको खर,

दाजु जस्तो जेठाजु दरिवारे घर ।

मुरी धान कुटाउछन् यसै घरकाले,

व्यर्थै टाउको दुखाउँछन् वरपरकाले ।

बुहारी कजाउली यै चालाले

६) तिरीपासा खरर भैमा झरर

छोरी माग्ने कोलीया अगि सरर

कति जना दैछाके कस्तो ल्यायौ घर ।

पन्ध्र जना दैछाके दरिवारे घर,

खड्गारुको दाइजो राख सोलीमा

नरोइकन दुलाइ चढ डोलीमा

पितलको शिरकोफूल कैसे गरी लाम,

नरोइकन डोलीमा के मजाले जाम ।

रोचेको दाइजो राख सोलीमा,

नरोइकन दुलाई चढ डोलीमा।

पितले टिकीया कसोरी लाम,

नरोइकन डोलीमा के मजाले जाम ।

पानी बोक्न सक्दिन झोरी खोलाको

शिरफूल कतिको तोलै तोलाको ।

हामरो भैया केटीको भोगी छ,

रातो डोली कालु गाई अगि छ ।

लगनको टोपरी गौदानको गाई, वाटामुनि वाटा माथि चरनी गाई

दान दिने बाबा आमा अँदली भर्ने भाई ।

४.३.३ खाँडो

खाँडो वीरता भाव को भाव अभिवृद्धि गर्न गाइने वीर गाथात्मक लोकअभिव्यक्ति हो । खाँडो गाउनुलाई खाँडो जगाउनु भनिन्छ । सुरुमा यो युद्ध क्षेत्रमा जाने वेलामा गाइन्थ्यो भने अहिले आएर विवाह हुँदा जग्गेमा गाउने चलन चल्दै आएको छ । विवाहको काम सकिने वेलामा दुलाह पक्षका एक व्यक्तिले आफ्ना कोखिलावाट खुकुरी निकालेको अभिनय गर्दै जोश जाँगरका साथ खाँडो जगाउने गर्दछ । यसरी के देखिन्छ भने केटा पक्षको शक्ति राम्रो छ । कसैले आक्रमण गनै सक्दैन । अर्को पक्ष हेर्दा नवविवाहित दम्पतिले आउँदा दिनमा आइपर्ने गतिरोधलाई सजिलै परास्त गरी आफ्नो लक्ष्यमा पुग्न सक्छन् भन्ने मान्यता राखिन्छ र अर्को मत अनुसार पहिले पहिले क्षत्रीहरूमा कन्या पक्षलाइ जितीकन्या अपहरण गर्ने वा अपहृत कन्यालाई शत्रुवाट जोगाएर लानु पर्ने र त्यसको निमित्त लडाईको पनि सम्भावना हुने हुनाले लडाइका लागि वीर जन्तीलाई तम्तयार रहन वीरतापूर्ण खाँडो जगाउने परम्परा बसेको हो भन्ने गरिन्छ ।

श्री ३ महाराजा सर जंगबहादुरको फौजले काशीका तीरम

मन्त्रीके खेलसे, मन्त्रीके बुझसे, चले लस्कर जी धन्ने धन्ने मन्त्री

रणके व्रश रत्नधीर शमसेर धर्म शरिर भक्तवीर के चले लस्करजी

पूर्व पश्चिम, उत्तर, दक्षिण, भोट मौलान, दिल्ली किल्ला काँगडा
लंका, श्रीलंका, लाबुसी नाकघोर मुखका देशमा चले है
कौना कौना पल्टन चले, अचि सिरीनाथ राजको दल, देवीदन्त
कालीदल, भैरवनाथ, ऐसापल्टन चले है
श्री महाराजाकै सवारी हुनेका वखत है
ताजी, तुर्की वैला, अवला, तुरुंगा, मुसुकी ऐसा ऐसा घोडा चले है
दुई रानीके डोलामे चलते है, मूलुक मूलुक,वगर वगर थर्कना लाए
कामदाखी सुसारे, बैठके चल्ते है, कैसा कैसा केटी चले
रामदरी, अल्लापरी, हुस्न परी, सुजमती, चन्द्रमती
लालभ्फोपनिका फुँदा लर्कना लाए
हिरामोती, भुगामोती, पुखुराजका रत्न टल्कन लाए
भ्फुँगा गोटिका हर्कना लाए,
चीन महाचीन, पेचीन, वेलायत लाहुर डिल्लीमे सिपाही
फिराउन लाए, छुरी कटारी चुप्पी खुँडा, ढाल, तरवार
वर्खना लाए, वैरीका फौज सवै भागे
महाराजाके सिपाही और लडनाका पुरा उँधो साँध लगाई
उधो महाचीन मारी त्यस टाइम गाइ नमोनम खाँडो पखाली
लोहा सरकार पारस गोम विश क्षेत्र श्री ५ महाराजाधिराजका
सिपाही और लडनका पुरा श्री पशुपतिनाथ, गुञ्जेकाली सँग
जीतवाजी मागे, बाह्रहजार बैरीका टाउकामा खुँडाले ट्याक्क ट्याक्क,
फलानाका छोराको र फलानीकी छोरीको विहा भयो
डिल्ली वेलायतको साँध लगाइ बाह्रहजार बैरीका टाउकामा
खुँडाले ट्याक्क ट्याक्क अख्वै ।

४.३.४ मागल /माहाल

मंगल शब्दको अपभ्रंस भएर मागल वा माहाल शब्द बनेको हो । हिन्दूहरूले आफ्ना हरेक शुभ कार्यमा मंगल गीत गाउने चलन छ । विवाहमा गाउने मंगल गीतलाइ माहाल वा मागल भन्ने गरिन्छ । विवाहको अवसरमा कसार वटार्दा दुलाहा घरवाट दुलहीको घरतर्फ प्रस्थान गर्दा, जन्ती पर्छिने बेलामा, लगन लेख्दा, दुलाही अन्माउदा केटापक्ष र केटी पक्षको घरमा देवी देवता इष्टमित्र सगुन सवै सम्भ्फेर गाइने संस्कार मूलकगीत नै मागल वा माहाल गीत हुन् ।

हामरा भाइ विवाह भयो
कसारै वटारम्
कसारै वटारम्
ओ हो कसारै वटारम् ।
आकाशै वाट पातालै वाट
आएका दिदी र वहिनी
कसारै वटारम्
ओ हो कसारै वटारम् ।
हामारा भाइ विवाह भयो
कसारै वटारम्
ओ हो कसारै वटारम् ।१।
भलाए सगुनाय विना भाञ्जै विना दिदै रह्यो हुमा जग्गे
बोलाउ बोलाउ मेरा बाबा मेरा भाञ्जा मेरै दिदै
भलाय सगुनाय निमन्त्रणा पठाऊ ।१।
बोलाउ बोलाउ मेरा बाला निमन्त्रणा पठाइदेऊ
हामारै दाजुभाइले जोग्गे बनाइदेऊ
तेत्तीस कोटी देवी देउता हामरै घरमा बोलाइदेऊ
कुल देवता सबैलाई सम्झी ध्वजा बानीदेऊ
लगनका कसार बनाइ चिउरा राखिदेऊ
दिदी बहिनी भाउजुले रोटी बनाइदेउ
लगनको लागि सागको मुठो दहीको ठेकी माथि राखिदेऊ
केराको धारीले दोको भरी देउ ।२।
हामारा बाला श्रीकृष्णलाई अक्षता, माला लगाइदेऊ
मान्यगुन्य आफन्तले आशिष पनि देउ
कलश भरी गंगाजल राखिदेऊ
गाग्री भरी पानी भरी बत्ति बालीदेउ
हामरा बाला जान लागे दुलही लिन लाइै
डोले भैयाले डोली बोकी देऊ

पञ्चै बाजा, करनाल बाजा, ठोकी देऊ

हर्ष बढाइको खुशीमा बन्दुक पड्काइदेऊ ।३।

साँझ आउछन् हामरा बाला लक्ष्मी लिएर

भगुवानले आशिष देउन ।४।

दुलाहा दुलाही आइसके तगालै खोलीदेउ

चारैफेर टपरीमा बत्ती बाली आरती फालीदेऊ

आरती फालिदिए पछि भित्र भित्र लीऊ ।५।

श्रोतः लिला खनाल, वाग्ला-६

४.४ बाह्रमासे गीत

बाह्रमासे अन्तर्गत आउने नेपाली लोकगीत जुनसुकै ऋतु महिनामा एकनास सँग प्रभावित भइरहेको देख्न सुन्न सकिन्छ । बाह्रमासे गीतहरू एक किसिमले सदाबहार दृक्ष जस्ता हुन्छन् जुन कहिल्यै पनि विलाउदैनन् र हराउदैनन् । यी गीतवाट लोकजीवनले समयलाई र त्यस अनुसारका क्रियाकलापलाई कसरी हेरेको छ भन्ने थाहा हुन्छ बाह्रमासे गीतमा हाँसो आँसु, सुख दुःख, माया प्रेम, विरह वेदना, आस्था, भक्ति, विश्वास, श्रदा आदि कुराहरू पाउन सकिन्छ । बाह्रमासे गीत जुन सुकै समयमा पनि गाउन सकिन्छ ।

४.४.१ बाह्रमासा

बाह्रमासा त्यो गीत हो जहाँ बाह्रै महिनाको वर्णनमा ती महिना सँग ग्रामिण जनजीवनलाई विवीध परिवेशसग साक्षारतकारको अभिव्यक्ति पाइन्छ । गुल्मी जिल्लाको यस क्षेत्रमा प्रचलित बाह्रमासा गीतमा एकातर्फ ईश्वर भक्ति तीर्थव्रतको महिमालाई जोडेर महिनासँग सम्बन्ध देखाइएको पाइन्छ भने अर्को तर्फ विछोडीएका आफ्ना प्रेमी, श्रीमान सँगको विछोडको पीडालाई अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ ।

चैतको महिना ठुलो पर्‍यो धुप, कति राम्रो देख्छु श्रीरामको रूप ।१।

वैशाख महिना चिसो पानी खानु, सबै तीर्थ छाडी वैकुण्ठ नै जानु ।२।

जेठको महिना फिरफिर पानी, श्री राम जी त आज कहाँ जानी ।३।

असारको महिना एकादशी व्रत लिनु, स्वामीका पाउको जलपानी खानु ।४।

साउनको महिना उर्लदो गंगा, श्रीराम जीको मन भयो चंगा ।५।

भदौ र मास हरियो मकै, काम गर्दा स्वामी ज्यूलाई लागे होला थकाइ ।६।

असोजको महिना दशैको बेला, स्वामी जी नहुँदा सबैको हेला ।७।

कार्तिक महिना एकादशी व्रत लिनु, मैरीको तुलसीको जलपानी पिउनु ।८।

मंसिरको महिना धान परालको वेला, सधै मलाइ पार्छन् वेशी मेला ।९।

पुषको महिना छोटा छोटा दिन, स्वामी ज्यू न आको भयो वर्ष दिन ।१०।

माघको महिना घ्यू खिचडी खानु, काम सवै सकेर तीर्थव्रत जानु ।११।

फागुनको महिना सिरसीर वतास, स्वामी लाई नदेख्दा मन हुन्छ अतास ।१३।

श्रोतः कल्पना खनाल, जैसिथोक-१

४.४.२ झ्याउरे/झाम्रे

नेपाली जीवनका उकाली आराली सँग सानिध्यता गाँस्न सफल एवं नेपालीपनको झझल्को दिने बाह्रमासेगीतहरू नै झ्याउरे गीतहरू हुन् । झ्याउरे नेपालको माटोमा रत्तिदै हुर्केको नेपाली लोकगीतको फाँटमा मुटुतुल्य बनेको गीत हो ।[1] झ्याउरेलाई झण्डै झण्डै लोकगीतकै पर्यायका रूपमा समेत लिने गरिन्छ । यस क्षेत्रमा झ्याउरेलाई झाम्रे पनि भन्ने गरिन्छ । आज भोलि भने आधुनिकताको प्रभावले गर्दा यसको चलन कम हुदैछ तथापि मौका परेको बेलामा दोहारी बस्ने अर्थात् झ्याउरे गाउने चलन छ ।

गोली धागाले, रिवनै फरर रेलको हावाले

केटा - गाइको बाच्छो कति टाठो चाँचर हेरि तर्‍यो

देख्नु छैन, भेट्नु छैन, माया लाउनु पर्‍यो गोली धागाले................

केटी - लाएर माया छाड्ने भए नलाउ माया भयो

सधै देख्ने मायालाई के देख्नु पर्‍यो , गोली..................

केटा - हात भनेको वित्ता छैन मारिकन तैना

लाएको माया सरासरी बीचमा छाड्ने छैन, गाली धागाले..............

केटी - कैराल फूल्यो ढकामकी झ्याल फुलेर टाँकी

हित्त चित्त मिलेपछि केमा रह्यो बाँकी, गोली धागाले ....

केटा - छपाछपी ढ्याप्पै पैसा हत्केलामा गन्नु,

तिम्रो मनमा केछ केछ म कसरी जान्नु, गोली................

केटी - अब माया आजै लगाउ भोली मत छैन,

विचार गर्नुस ज्यान हजुरले कन्या केटी हैन, गोली.......

केटा - बाखीको पाठो सानो देउन तिमीले बैना

कन्या केटी नभएनी छोड्ने मैले छैन, गोलाी...............

केटी - हजुरको मनै बुझे पहाडै चढुला,

पुरानाले जारी खोजे म कसो गरुला, गोली...........

केटा - एउटा घर विनी बजार एउटा घर त सिम्ला

कन्या केटी नभएनी जारी तिरी दिम्ला, गोली.............

---

[1] कृष्णप्रसाद पराजुली, **नेपाली लोकगीतको आलोक**, पूर्ववत्, पृ. १५५ ।

केटी - उकालीमा हिड्दा हिड्दै दाहिने पारम् वर,

जारी तिरी दिन्छौ भने जस्तो अवधा घर, गाली................

श्रोतः ऋषी राम भुसाल, बाँफकटेरी

सरर फर्काइ देउ नदी, फरर फर्काइदेउ पीरती

हार्मोनियम बज्यो बगाली थिएटरमा,

बात गरम भने टेलिफोन छैन नमस्कार लेटरमा ।१। सरर...............

हरियो परियो छेउछाउमा फुल्यो, माफैमा पहेला

कान्छीका आँखा क्या राम्रा रैछन् भिम्काउने परेला ।२। सरर...............

आकासे तारा बाबाको प्यारा लाहुरै गएर,

तिमीलाइ लिन म आउने भएँ बदली भएर ।३। सरर...............

कलकत्ते काइयो केश मेरो बांगो तेबलमा ऐना छ,

पीरती मैले नलाको होइन तकदिरमा रैनछ। ।४। सरर...............

हैन हजुर सुनको गजुर चाँदी मिसाएको,

मैले भन्ने आफ्नो मान्छे किन रिसाएको ।५। सरर...............

श्रोतः दुण्डी राज पोखरेल, रजस्थल

माया छैन साथैमा, नदेउ मलाई सपनी आधी रातैमा

१) हाऽ निष्ठुरीले छाडेर गएनी, लाग्छ माया बैगुनी भएनी - माया................

२) हाऽ भल्को पनि लाएको कति, सम्फी बस्ने यै रैछ जीन्दगी - माया..............

३) हाऽ वर्षे भेल कसरी तरु, तिम्रो माया पाइएन के गरु - माया................

४) हाऽ सम्फनाले मन पोल्छ अति फुटो रैछ माया र पीरती - माया................

५) हाऽ फूल सरी यो मेरो जोवनमा, कस्तो दाया नभएको त्यो मनमा - माया......

६) हाऽ सपनीमा फलफली देखेको रुन मात्र रैछ नी लेखेको - माया................

७) हाऽ तिमीले मेरो नलेउ भो चिन्ता, घाम डुबेको थाहा पाउछौ एक दिनता - माया ....

श्रोतः सरस्वती घिमिरे, सिर्सेनी

४.४.३ घाँसे गीत

ग्रामिण जनजीवनमा दुःख पीडा, विछोड आँसु, हाँसोमा लोकगीतहरू जीवन्त भएको पाइन्छ । विषेश गरेर नारीवर्गले घाँस काट्दा, दाउरा, खोज्दा, गाउँबेसी गर्दा मेलापात जाँदा र गाइ बाखा चराउन जाँदा गाइने गीत जहाँ आफ्नो मनका अभिव्यक्तिहरू

कसैलाई सुनाउन भन्दा पनि मन भित्रको वहलाई शब्दको माध्यमवाट निकास दिएर मन हल्का गराउने गीतहरू नै घाँसे गीत वा ठादो गीत हुन् । यस्तागीतहरू एक्लै कतै कतै युगल र समुहमा गाएको पाइन्छ । गुल्मी जिल्लाको यस क्षेत्रमा प्रचलित घाँसेगीतको मुख्य विशेषताको रूपमा मनका अभिव्यक्तिहरू जुन हाम्रो अदृस्य रूपमा गहिरो छाप छाडेर अडिरहेका जीवनका छालहरू हुन्छन् । तिनै पीडाहरू अभिव्यक्तिको माध्यम लोकगीत अन्तर्गत ठाडो/ घाँसे गीतमा गाएको पाइन्छ ।

"छिन्छ नतान, यो एउटा जोवनको चिन्ता नमान "

तिम्रा साथी छन कता कता, अड्को परे तेलको धुप हु मता - छिन्छ नतान........

माया तिमी आउछौ कि भनेर, बसी राछु दिन महिना गनेर - छिन्छ नतान.........

गुल्मीको सिर्सेनी, लाइयो माया के गरी विर्सनी- छिन्छ नतान.........

गुन्द्रीको हतास, मन उडेर डाँडाको बतास - छिन्छ नतान.........

केही छैन धनसारमा, मेरो भन्ने कोही छैन संसारमा - छिन्छ नतान.........

दुई खोली छलछली, तिम्रौं मुहार देख्दछु झल्झली - छिन्छ नतान.........

रातपर्‍यो झमक्कै अध्यारो, कडा सासु टाढा छ पधेंरो - छिन्छ नतान.........

लालु पाते फुलेर लाल भयो, आज मेरो जोगीको चाल भयो - छिन्छ नतान.........

श्रोतः रुक बहादुर घर्ति, वाग्ला-२

ताल खोलाको शिर, रोएर नजाने यो मनको पीर

कहिले यो मन बगेको गंगा झैं, कहिले यो मन उडेको चंगाझै

माया तिमी कहाँ गयो यतिन्जेल, खोजे मैले परानले भेटुन्जेल

सपनीमा सिरानी मुनी, विपनीमा भेट कहिले भहुनी

बेइमानीको पासमा परियो, रुदारुदै पोखरी भरियो

योमनमा पीर छ कत्तिको, छुरी धसी मरौ की जतिको ।

मायालुले दियौ नि दोष, झर्‍यो फूल डालीको के दोष ।

डुब्नै लागे घाम, पाउनु धोका पाइयो नी रुदै कता जाम ।

छैन पुछ्ने यो आँसु खसेको, हेर्न आउनु चिन्तामा जलेको

श्रोतः कमला भट्टराई, भ्याल पोखरी -२

आकास सुन्य मन सुन्य भाको छ, रुदा रुदै फेवाताल बन्या छ ।

सुख दुःख जीवनको कहानी, पैह्रो गयो यो मनको आँगनी,

यो मनमा उठेको छाललाई, साम्य हुन्न आगोले नजलाई

भित्र रोएनी बाहिर हाँसेको, के भयो र यो जीवनमा साँचेको

झरना बनि दुइ आँखा पोखिए, दोवाटोमा गएर रोकिए
दुइटा नदी मिलेर दोभान, कहिले भएनन् यी आँखा ओभान
चौपारीमा बर पीपल ढलेर, आगो लाग्यो यो मन सल्केर
भमरा र फुलको भेट भाको छ, भने हुन्छ ज्यान हजुरले के भन्न मनलागेको छ ।
भएन फाटो मायाको क्यै गरि, छुट्ने छैन सारसको यो जोडी ।
भयो भेट घाम र जुनको, मन भो शीतल भमरा फूलको
कति मीठो सुरिलो त्यो भाका, गाह्रो रैछ छुटाउन दुई आँखा
सुनमा बासना राखेता, खुसी छोप्न अञ्जली थापेता
अलि वर सरन पीपल, बल्ल होला तिम्रो मन शीतल
माया हामी पीरती गाँसौ, देवचुली बरचुली भै बसौं

श्रोतः इश्वर कुँवर, पुर्कोट दह

४.४.४ गाइने गीत

गाइनेगीत गन्धर्व जातिहरूले गाउने गीत हो । सारंगी रेटेर सारंगीको धुन सँगै गाउँ गाउ डुलेर आफुले प्राप्त गरेका नविनतम सन्देश र जीवनमा गहिरो छाप पारेका घटना क्रमहरूलाई गीतको माध्यम वाट अभिव्यक्तगर्नु गन्धर्वको मुख्य विशेषता हो । गन्धर्व जातिको मुख्य पेशा नै गीत गाएर जीवन जिउनु थियो । गीत गाएर प्राप्त गरेको अन्न र पैसाले जिवीको पार्जन गर्नुका साथ साथै विभिन्न घटना क्रमले पारेको प्रभावलाई घरघरमा सुनाई विरेचनको माध्यमवाट गायक र श्रोताले आनन्द प्राप्त गरेको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने गन्धर्वहरू हाल आएर अन्य पेशा तर्फ लागेको पाइन्छ तापनि अघिल्लो पुस्ताका गन्धर्वहरू आफ्नो परम्परागत जीवन चर्यामा नै वाँधिएको देखिन्छ । गन्धर्वहरूले राष्ट्रिय एकताका निम्ति समेत गीतगाएर हिड्ने गर्दथे । लडाइमा छोरा मरेको जान्न भन्दा कर गर्‍यौ वाबा जागिर खानलाई, कहिले जागीर छाडौ भा छ आमा मलाई कसो गरी वताउ प्यारी यो मनको विलौना, हाम्रो देश नेपालमा भइयो खेलौना । जाने वेलामा घरधुरीमा कालो कौवा करायो, आमा तिम्रो नाकको फुली कहाँ हरायो । हे आमा, कसरी बताउ र मनको पिर, मनैमा खटाएर छोराको विलौनाले आमा तिमी नरुनु, मेरो खवर बताउँदै निरास नहुनु चार बजे साइत मेरो जुनका साथमा हिडेथे, बटनैंलीको पहिलो मोटर मैले भेटेथे । यात्रा मेरो कहाँ थियो कहाँ गए थाहा छैन, जागीरको बन्दोबस्त पनि भा छैन, हे बाबा मरुकी जीवनमा, सुख सन्तोष केही भएन यो मनमा, बटौलीको यात्रा मेरो कहाँ जाने थाहा छैन अहिले सम्म मेलो मेसो केही भा छैन, मनमा पीर परेकै थियो मनैमा के गर्ने, बटौलीमा भर्ती खुल्या छ रे भन्ने सुने, छाती नाप्यो जाचकीले उचाइ नाप्यो उसैले, यो त भर्ति हुने भयो भने कसैले हे दैव को होला बोलेको ,सुने आमा भर्ती नि खुलेको भर्ति भएपुलिमा तालीम पनि सुरु भयो, राइफल गोली बोक्नु पर्दा कस्तो कस्तो भयो । छ मैनाको तालिम सकी सरुवानी गरायो, सरुवाको कागज आयो गुल्मी जिल्ला पुर्‍यो । हातै भरि ठेला मेरा बन्दुक राइफल सम्हाल्दा, मनमा पीर परेकैथ्यो गुल्मी पठाउँदा गुल्मी वाट सरुवा भो दुर्गम धुर्कोटैमा, मध्य रातको ड्युटी पर्छ विना

ओतैमा। बस्तु भन्ने ठाउँ हाम्रो ड्युटी परेको, आफ्ना साथी भाइसँग भ्रूण्डै मरेको बाहुन क्षेत्रीको डफ्फा थियो हाम्रो मध्यरातमा, हात हतियार थिए बाबा हाम्रा साथमा । हनाम् भने नेपाली दाजुभाइ, नहानौ त आएको छ कसम खाई धुर्कोटको खवर भन्दा आमा मुर्छा पर्छीन कि, श्रीमतीले खवर पाउदा खानै छाड्छिन की सुनसान रात थियो कुकुरहरू भुक्दथे, हाम्रा आफ्ना साथी भाइले हाम्लाई ढुक्दथे । मध्यरातको दुइ बजे हाम्रो चौकी घेरीयो , घेरा भित्र बन्दकीमा हामीलाइ पारीयो । हे आमा दैव नि खनीयो , साथी भाइको दुश्मनी बनीयो । तीन घण्टाको भिडन्त भो हाम्रो चौकी अगाडि, ज्यादै ठुलो बम पड्क्यो चौकी पछाडी साह्रै सत्र मेरा साथी परम धाम गइसके । म एउटाको विचल्ली भो मोरो भइसके । आखाँ भरी आँसु आयो आमा तिमी सम्भ्रूदा , एउटा हात काटिएछ पछि फर्किदा हे बाबा एउटा हात गैसक्यो, औसी रातको चन्द्र भ्रूै भैसक्यो । खोज्दै आउँदा जंगलमा साथी भाइले भेट्टाए, एउटा हात र दुइटा खुट्टा पनि कटाए । कहिले मारौ भन्दै थिए, कहिले छाडौ भन्दैथे, अन्योलमा अठारको लिफ्ट गर्न्दैथे । हे प्यारी सुखनी भएन, तिम्रो लोग्ने जिउँदै त आएन । हे आमा सुखनी भएन, तिम्रो छोरी जीउदैनी रहेन । हे बाबा सुखनी भएन, तिम्रो छोरा फर्केर आएन ।

श्रोतः सानु बहादुर गन्धर्व, धुर्कोट, रजस्वल-९

एक्लै छाडी विदेश जानुभो, फर्की आउने कहिले हो कहिले,

पन्ध्र वर्षे उमेरमा हाम्रो विवाह भयो । सोह्र वर्ष उमेरमा स्वामी विदेश गएको

पन्ध्र वर्ष म हुँदा त सोह्र वर्ष स्वामी, उमेर हामी बरावरी दामली थियै हामी

कहाँ गयौ यो मनको राजा, को भनेर बसुला म आज ।१।

तिमी विदेश जाने भए विवाह किन गर्नु बन्धनमा पारेर छाडी मलाइ मर्नु

यसै सेतो नैनसुत भ्रून सेतो धोएर, दिन जान्छ सुर्जेलाई हेरी रात जान्छ रोएर

कसो गरी सकेको विर्सन, लाग्दैन र घरको तिर्सना ।२।

दिन ता जाने रैछ, साथी सँग बोलेर , रात विताउन म को सँग यो मन खोलेर ।

आफ्नो भनी नौ डाँडा पारी मन बुभ्राउ कसरी, विच पार्‌यौ स्वामीजीले जीवन वित्ला यसरी

कसो गरी सकेको विर्सन, आउदैन र मेरो सम्भ्रना ।३।

आज भोली भन्दा जीवन ढल्नै थाल्यो, छाडी गयो निस्ठुरीले मनमा आगो बल्यो

सम्भ्रे हाम्रा पुराना दिन सधै भिज्छ सिरानी, बाच्नु पर्दो रहेछ यहाँ छुटेर पनि परानी

कस्तो होला त्यो रुखो मन, साउने भ्ररी वर्सीयो भ्रून ।४।

श्रोतः कृष्ण बहादुर गन्धर्व, रजस्थल-९

४.४.५ भजन-कीर्तन

जीवनको रहस्य र मानसिक शान्ति तथा सान्त्वनाका निम्ति मान्छे अदृस्य शक्तिमा विश्वास गर्न विवस हुन्छ । अभ्र हिन्दु धर्मका अनुयायीहरू देवीदेवताको आराधना भजन किर्तन गरेर धर्म सुधारका निम्ति निरन्तर समर्पित भएको पाइन्छ । पूजा आजाका क्रममा

ईश्वरको गुणगान गर्दै भक्तिभाव देखाएको पाइन्छ । ज्ञानमार्ग भन्दा भक्तिमार्ग धर्म जोगाउन सहज छ भन्ने विश्वासमा भजन कीर्तनले महत्त्वपूर्ण स्थान ओगट्न सफल भएको देखिन्छ । विभिन्न मन्दिरहरूमा भजन मण्डलीद्वारा गीत गाउने देखि लिएर छैठी, पूजा, सप्ताह, सत्यनारायण पूजा, लक्ष्मीवती, एकादशी तथा चौमासे ब्रतमा निरन्तर भजन कीर्तन भएको पाइन्छ । विषेश गरेर भजनमण्डलीद्वारा गाइने गीत नै भजन कीर्तनको रूपमा चिनिच्छन् । भजनकीर्तनमा देवी देवता प्रति श्रद्धा व्यक्त गर्ने र भगवानको जीवनलीलाको बारेमा वर्णन गरिन्छ ।

आरती

नदी किनारमा श्रीखण्डको विरुवा,धूप दीप कपुर चढाई,

चन्दा घोटी ठाकुरजीका, ललाटमा पुर्‍याई,

आरतीको वेला भो प्रभु आरती जगाउ, साँझको वेला प्रभु आरती जगाउ ।१।

पहिलोमा आरती जयराम भुपति माला काली नाग नापी ल्याउला कृष्ण

गुहारी, आरतीको जयराम राम राम चन्द्रकी जय हरि ।२।

दोसरी आरती जय देवा नन्दन राम, भक्त सुधारणम् राजारामलाई सुहाय राम

आरतीकी जय राजा राम चन्द्रकी जय हरि

जय हरिहर भगवतीका रामलाइ प्रभु रामै राम, हरिहर भगवतीका................

तेसरी आरती जयराम त्रिगुण मोहन, मोहरा राम, गरुका सिंहासन राना रालाई सुहाए

आरतीकी जय राजा राम राम चन्द्रकी जय जय हरि

चौथैमा आरती जय हरिहर चवै र दिशा पूजा

श्रीराम ज्यूका मन्दिरमा चढाउँला ध्वजा, जय हरिहर.....................

पञ्चैमा आरती भगवान मंगलु गावै

भगवानजीको प्रसाद लिई भक्तर जनले खावै हरि जय हरि......................

षष्टैमा आरती जयरा गडुर सुहाए

रानी रुकमनीले चमरु डोलाए हरि जी जय हरि.................................

सप्तैमा आरती जय हरिहर सप्तर ऋषिलाई

पूजा गर्नु धुप दीप नौवेधा चढाई हरि जय हरि..................................

अष्टैमा आरती जय हरि हर अष्तपतिदाता

धन्नै तिम्रो कोख उज्यालो कौशील्या देवी माता हरि, जय हरि.....................

नवौमा आरती जय हरिहर नवै र नीतिगंगा

श्रीरामको दर्शनपाई सबको मन भो चंगा हरि जय हरि.................

दशौमा आरती जयहरिहर दशरथ पिता

आज्ञामा धारी राम लछुमण्न् सत्यमा धारी सीता हरि जय हरि....................

रामायण

हाऽ कै एका दिनमा भन्छन् , कै एका समयमा

शिव पार्वती कैलासमा बसेको हरि

हा ऽदुनुहात जोडी प्रभु विन्ती गर्छीन पार्वती

उनको विन्ती सुनेर प्रभु वोल्न र लाए भोलानाथ हरि

हा ऽके को विन्ती भन है भन पार्वती हरि

हाऽ सुन्नस लाग्यो मन हरि हरि बुझ्नस लाग्यो रामायण

को हुन् स्वामी हजुरले बताउनु पर्‍यो बाल्मीकी हरि

हाऽ धेरै भन्न केही जान्दीन संक्षेपमा मैले भन्दछु

दैवको इच्छा प्रभुको माया सुनीलेउ महारानी हरि

हाऽ अयोध्यामा दशरथ राजाका तीन भैनी रानी

तीन वटै रानी वाट सन्तान भएनन एक पनि हरि

हा ऽदशरथ राजा साह्रै पिरमा परेका

एक दिन दशरथ राजा सभामा गएका हरि

हाऽबैकुण्ठका भगवानले त्यै बेला थाहा पाए

विष्णु भगवान छल गर्न राजाका घरमा आए हरि

हाऽ पिताम्वर बस्त्र पैह्री काँधमा धोती भिरेर

चीमी चिमी चिम्टा बजाउदै एक हातमा कमण्डलु लिएर हरि

हा ऽआलोक जगाए दरवारमा वरीपरि घुमेर

भित्रवाट रानीले भिक्षा र दान लिएर हरि

हा ऽजेठी रानी कौशिल्याले हिरा र मोती लिइन

माहिली रानी कैकेयीले धन र द्रव्य लिइन हरि

हाऽ कान्छी रानी सुमित्राले सुनका थालमा अन्न लिएर

तीन बैनी रानीले प्रभु भिक्षा दान लिएर हरि

हाऽ तिम्रा दरवारमा बालक पनि खेल्दैनन्

हरि हरि तिमरा अयोध्यामा लाली बाच्छी रम्दैन हरि

हा ऽछोरा तिम्रा कति छन् तो रानी छोरी कति छन् हरि
हाऽ छोरा पनि छैनन् हाममा छोरी पनि छर्दै छैनन् हरि
हाऽ त्यसो भए रानी तिमीले दिएको भिक्षा लिइदैन हरि
हा ऽलिनु पर्‍यो महाराजै हामीले दिएको भिक्षे दान, हरि
हाऽ अपुत्रीले दिएको रानी जोगीले भिक्षे लिदैन
अपुत्रीलाई देखेर रानी साइत पनि पर्दैन
अपुत्रीले दिएको रानी पृतीले पनि खाँदैनन् हरि
हा ऽयतिमा कुरा भनेर प्रभु अन्तर्ध्यान भएर
साझ पख सभा वाट राजा दरवार आएर हरि
हाऽ पानसमा बत्ति बलेको छैन बलेको छैन विजुली
के छनी संसारमा सम्झेर ल्याउदा खेरी हरि
हाऽ आज केन दरवार अध्यारो
रानी कौशल्या आज केन दरवार अध्यारो
रानी कैकयी आज ....
रानी सुमित्रा आज ....
हा ऽमुख तिम्रो मनिलो केन मनिलो मुख केनर
मुटुमा गाँठो पारेर भन्छिन आँखामा आँसु झारेर हरि
हाऽ एकुमा फुस्रो जोगी आएर आलोक जगाउदा
तीनर वैनी रानीले भिक्षे दान दिदाता हरि
हा ऽलिदैन मैले भिक्षेदान अपुत्रीले दिएको
त्यती र वचन बोलेर जोगी अन्तर ध्यान भएको हरि
हाऽ दशरथराजालाई पीर पर्दा मनमा
कसले देला अर्ती वुद्धी कसले देला ज्ञान हरि
हाऽ सोच्न र लागे दशरथले साह्रै मन ठहराई
आफ्ना गुरु विशिष्ट कहाँ गए भन्न लाइ हरि
हा ऽउपदेश मलाइ बताउनु पर्‍यो मेरा गुरुज्यू
सन्तान मलाई छन् की छैनन वताइदिनुस् गुरु ज्यू हरि
हा ऽ उभो हेर्छन निर्णय सिन्धु, उँदोकोर्छन सिलौटो

के उपदेश दिक्तो राजा छैनन तिमीलाई सन्तान

हा ऽ उपदेश मलाई बताउनु पर्‍यो मेरा गुरु ज्यू

सहरे ज्यूमा गएर राजा तपस्या गर तिमीले हरि

हा ऽसुनकलसे गागरीमा साइत सार्दिउ रानीले

सुनको बैशाकी लौरी साइत सार्दिउ रानीले हरि

हाऽ भता जान्छु सहेज्यूमा ध्यान गर्नलाई भनेर

केको ध्यान गर्नु हुन्छ राजा, रानीले प्रश्न गरेर हरि

हा ऽसन्तान हामीलाई भएनन् रानी ध्यान गर्छु भनेर

जाँदामा जाँदा गएर राजा ऋषिको आश्रम पुगेर हरि

हा ऽविश्वामित्र सँग गइ परिक्रमा गरेर

परिक्रमा गरे पछि दण्डवत गरेर हरि

हाऽ कोहौ तिमी भनभन को हो तिमी भनेर हरि

हा ऽअयोध्यापुरीको दशरथ राजा मै हुँ भनेर

के कामले आयौ दशरथ राजा के भयो तिमीलाई भनेर हरि

हा ऽसन्तान मलाई दिनु पर्‍यो हरि हरि सन्तान मलाइ दिनु पर्‍यो

मेरो गुरु ज्यू सन्तान मलाइ दिनु पर्‍यो हरि

हा ऽअपुत्रीलाई देखेर नुहाउनु पर्‍यो भनेर

विश्वभित्र ऋषि प्रभु गंगाजीमा गएर हरि

हा ऽगंगाजीमा गएर प्रभु नुहाइसकि आउछन

सातफेर सम्म दशरथले ढोग्छन् सातै फेर नुहाउछन हरि

हाऽ मैले दिन हुने उपदेश दिन्छु तिमीलाइ भनेर

फुलबारीवाट जोर्ते आँप टिपी ल्याउ भनेर हरि

हा ऽझोलीवाट जडीबुटी ऋषिले निकालेर

जडीबुटी निकालेर दशरथलाइ दिएर हरि

हाऽ त्यो जडिबुटी घोटी पिसी औषधी मिसाए

तीन भाग लगाइ दुइ भाग रानी एक भाग तिमी खाए हरि

हाऽ त्यति ज्ञान पाए पछि राजा त दरवार गएर

औषधी घोटीपिसी तीन भाग लाएर हरि

हा ऽराजाले खाए एक भाग दुई भाग दिए रानीलाई

कान्छी रानी सुमित्रा त पानी लिन गएकी हरि

हाऽ दुइ भाग वाट निकालेर तीन भाग लगाई

तीन बैनी रानीले औषधी बुटी खाएर हरि

हाऽ त्यसै र बेला मौकामा हरे रानीलाई गर्भ रहयो

एक मैना दुइ मैना गर्दै दशमास पुरा भो हरि

हाऽ दशमास शरु भयो जन्मीन लाए बाला

यसोदा भन्ने सुडेनी पनि आइ पुगिन त्यै बेला हरि

हा ऽकौशिल्या र कैकेहीलाई एक एक बाला जन्मीए

कान्छी रानी सुमित्रालाई दुइ बाला जन्मिए हरि

हा ऽप्रजा र फौजले समेत थाहा पाए त्यै वेला है

सुन कलसे झारीका जलले नुहाउन लाए बालालाइ हरि

हाऽ सुन दान द्रव्यदान असंख्य दान गरेर

त्यसै बेला अविर र पुष्पा वृष्टि गरेर हरि

हाऽ सबै जना ज्ञान कीर्तन भजन गाउन लाए

नौमती वाजा वज्नै लागे करनाल पनि वज्न लाए हरि

जेठा राम साइला भरत जेठी र माइलीका भए

कान्छीका साइला लक्ष्मण, सत्रुघन कान्छा भए हरि

हा ऽअयोध्या पुरीमा जन्मत भयो रामका, मन हर्ष भयो दशरथ राजाको हरि

अयोध्या पुरीमा जन्मत भयो रामको हरि

४.४.६ धामी झाँक्री सम्बन्धी गीत

ग्रामिण समाजमा अझै पनि पुरातन मान्याताले बलियो जरा गाडेको पाइन्छ। मान्छे विरामी पर्दा गाई भैसी विरामी पर्दा धामी झाक्रीको सहायताले निको भएको मान्ने प्रचलन ग्रामिण क्षेत्रमा रहेको पाइन्छ। बैज्ञानिक हिसाबले अर्थहीन भनिए तापनि कुनै कुनै समस्या समाधान भएको पाइन्छ। विरामीको उपचार धामी झाँक्रीको प्रभावले नभइ मनोबैज्ञानिक प्रभावले त्यसो हुन गएको हो। यस क्षेत्रमा धामीझाँक्री बस्ने पात्लो चलन छ जहा स्वर मिलाएर ओखा गाइन्छ।

पूर्वमा माझ, पश्चिम खण्ड, भुस्तुङ, खोलामा नौ वैनी डंकेनी

नौ वैनी मध्येका मैता, देबका औशिल्या, कौशिल्या, दुर्पता, रुमी, रेवती, कुन्ता

कान्छी कुन्ता मै भन्ने डंकेनी माझ घर गइ रुन कल्लाउन थाली

किन रोयौ भनी सोध्दाखेरी हाम्रा घर कटेरा उरिम समेत चोइ
मुढ ओत्ने ठाँउ समेत भएन , माइती भन्ने तिमी एउटा थियौ,
तिमी केही टाढा भयौ र हामीलाई यस्तो विलाप पर्‍यो
हैन वैनी तिमी भूल पर्‍यौ, माझ भन्ने नाम मेरो हैन
मलाई नढाँट दाई माझ भन्ने तिमी नै हौ
तिम्रा हत्केलामा सुनको गजी ढ्यांग्री गरेका ठेला छन् नढाँट
हुन्छ तो वैनी त्यसो भए कही दिन पछि आइ छाई बनाई दिम्ला,
केही छिन पछि माझ डंकेनीको घर गई छानामा चढे एकै हारी फाले दुवै हारी फाले ...., नवै हारि फालेर फेरी भाटो बाँधी छाउन लागे
नय खर, नय भाटो, नय बातो उल्टो हारी लाउनै लागे
एकै हारी लाए............... सातैहारी लाउदा खेरी छानामा भएको वखतामा
आँटी देखि गइकन मुटु कलेजा, आन्द्राभुँडी समेत झिकीकन
चूल्हा खण्ड भर्सेलीमा लगी माटाका हाँडीमा छोपी राखेकी रैच
त्यसै वेला माझले आवै दुख्यो, बाबै दुख्यो, मुटुकलेजा दुख्यो,
नौवै नाडी बहत्तरै कोठा खान थाल्यो, उल्टी हुन थाल्यो
त्यसै बेला हातमा पानीको लोटा लिइ, जाँदी भइ, दाजै तिम्ला के भयौ ?
भान्सा पाकी तयार भयो उठ्नु पर्‍यो, हातपाउ धुनु पर्‍यो किन पल्ट्यौ ?

....

माझका दुई स्वास्नी कुरा गरी बसेका थिए
आज माझ डंकेनीका घर गएका हुन के कस्ता आउछन् भनी
उतै हेरिरहेका थिए केही टाढा देख्दा खेरी अनुहारत माझका जस्तो छ ।
हिडाइत होइन की ? नजिक आए पछि डंकेनीको घर नजाउ त भनेको हो नी
जानाले होकी वा त आफ्नो ग्रहदशा विग्रेर हो की ?
अव कहाँ गइ कौनो उपाए गरम भनी रुन कराउन थाले,
उत्तर खण्डमा शिवजी ध्यान बसेका छन् अरे हामी पनि जाउँ भनी
जेठी मझेनीले माझलाई बोकी, कान्छीले गजी ढेंग्री बोकिन

....

तथास्तु तिम्रो तपस्याले म सन्तोष भए, तिम्रा मुटुकलेजा पूरा होउन्

यस्तो सुनी फर्केर आउन थाले, सेती चअर हाँकन थाले
काली चउर हाक्न थाले, हाँकदै र गाउदै बजाउँदै आउँदै थिए,
फरी नवै बैनी डंकेनीलाई थाहा भयो, माभ्फलाई खान भनेको त अभ्फ
आफ्नो खोजी उपचार गर्न भनी गयो रे

....

अरु सवै डंकेनीलाई माभ्फले मारी दिए, कान्छि कुन्ता मै भन्ने
डंकेनी केही टाढा गई बुटाको ओत लागी बेसेकी रैच
माभ्फ दगुर्दै गइकन तँला पनि त्यसै आनमा लान पर्‍यो
भष्म रेखी तरेखु पार्न पर्‍यो भनि लतार्न थालेका थिए

....

अव शाख बाध्न पर्‍यो भाका बाध्न पर्‌को चार युग साक्षी राखी
चार दिशा साक्षी राखी, अठासी हजार ऋषि साक्षी राखी
तेत्तीस कोटी देवता साक्षी राखी, आकासका सुर्जे चन्द्र साक्षी राखी
पातालका नगेनी साक्षी राखी, गाई, गंगा साक्षी राखी
शिव पार्वती, ब्रम्ह, विष्णु, महेश्वर, देवता साक्षी राखी
आज देखि तेरा वछिउँ वान भिक्न पर्‍यो
भ्याउते वान भिक्न पर्‍यो, मसाने वान भिक्न पर्‍यो
शिरको व्यथा कम्मरमा भर्‍यो, कम्वरको पाउमा भर्‍यो
पाउको आज देखि यसै खरानीको छारे पिडो, रक्ते पात्लोमा
सरि जान पर्‍यो स्वाह ।

श्रोतः टिका राम भुसाल, वाग्ला-८

४.४.७ ख्याली

विशेष गरेर मारुनी र सोरठी नाच नाचिसके पछि नृत्यगीतको रूपमा ख्याली गीत गाउने चलन रहेको देखिन्छ । श्रृङ्गार रसमा समाहित गरेर गाइने गीत ख्याली भाका विशेष गरेर युवायुवतीकोप्रीय भाकाको रूपमा रहेको देखिन्छ । मादलको तालमा थेगोलाई दोहोर्‍याएर प्रयोग गरिने ख्याली नृत्य र गीतको सुन्दर प्रस्तुति हुन्छ । ठट्यौली कुरा गरी रसरगं उब्जाउने खालका गीतहरू प्रस्तुत गरिने ख्याली बाह्रै महिना विभिन्न समयमा गाइने हुँदा बाह्रमासे गीत हो ।

सल्लेरीको रानी पीपल रे मैनाले खोवेको
नानी तिम्रो प्याउले जोवन सुनपानी चोवेको [२] ।१।

धिपी धिपी आगो बल्यो हरे लालटिन होकि टुकी
मान्छे सानो भए पनि माया लाग्दो छु की [२] ।२।
थुनी थानी दुवालीता रे माछा मारीम् भुरा
तीनै भुरा वेची वेची तरुनीलाई चुरा [२] ।३।
फलामै को बनाइम् रे सानो सानो छिनु
यति ठुली भैचौ नानी क्यारी मैले चिनु [२] ।४।
रुखै भरि क्या राम्रा रे पाकेका वलौती
आज राती बोलाउने तिमी नै त हौ की [२] ।५।

श्रोतः खिम बहादुर खड्का, अर्जै-४

रसले नुगायो, रसले नुगायो, पाकी गयो सुन्तली गेडी रसले नुगायो [२] ।१।
रसले नुगायो, रसले नुगायो, पाकी गयो अमिलो गडी रसले नुगायो [२] ।२।
रसले नुगायो, रसले नुगायो, पाकी गयो जीमीर गेडी रसले नुगायो [२] ।३।
रसले नुगायो, रसले नुगायो, पाकी गयो कागती रसले नुगायो [२] ।४।
रसले नुगायो, रसले नुगायो, पाकी गयो मौषमी रसले नुगायो [२] ।५।
रसले नुगायो, रसले नुगायो, पाकी गयो जुनार रसले नुगायो [२] ।६।

श्रोतः हुम व. पाण्डेय, नयाँ गाउँ

४.४.८ चुड्का /रोइला

जहिले पनि र जहाँ पनि गाइन सक्ने रोइला/ चुड्का बाह्रमासे गीत अन्तर्गत अत्यन्तै प्रीयगीतका रूपमा रहेको छ । आँधीखोले भाका भनेर समेत चिनीने यो भाका ३ चरणका प्राय ६/७ अक्षरमा फैलिएको हुन्छ । यो गीतमा विशेष गरेर माया प्रेमको अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ । व्रतवन्ध, सप्ताह, रुद्री न्वारन आदि समारोहमा गाइने भजन कीर्तनमा अनिवार्य रूपमा चुड्का समावेश गरेको पाइन्छ भने युवा युवती वीच दोहोरीको रूपमा समेत यो गीत अत्यन्त प्रचलित छ । यो गीतलाई गुल्मेली गीतको विशेषताको रूपमा पनि लिन सकिन्छ ।

केटा - मैले बोलाइरहेको सुनिनौ की बोलिनौ, बोलिनौ की सुनीनौ ।

केटी - भट्टी पसलैमा, धागो पाइन उनीन, गह्रै पर्‍यो सुनीन ।

केटा - बोलाउ बोलाउ लाग्यो, बोलाइ हाले मैले पनि, नरिसाउन कै पनि ।

केटी - त्यसै भन्छौ र पो, रुन्छ मन धर्केर, जाम जाम लाग्छ फर्केर ।

केटा - फूलको थुँगा टिपी, लाउला माया गासेर, हौला विदा हाँसेर ।

केटी - तल ढुंगे बारीमा, ढुंगामाथि विस्कुन छ, नजिस्काउन रिस उठ्छ ।

केटा -नजाउ पातन खोला, गाईको बाच्छी डोर्‍याउदै,मायालु लाई बोलाउँदै ।

केटी- उदै पाइपरेको, उदै काफल पाकेको, मायालुले डाकेको ।

केटा - म सँग जान्छौ भने, साडी ल्याउँछु वम्बैको, सोह्र सय जम्मै को ।

केटी - मलाई लाने भए, जोर जोर भैसी बदुवा, सुनका बाला खदुवा ।

केटा - के माया लाउली र धनि साउकी छोरीले, काला सँग गोरीले ।

केटी - नतर्किउ मायालु, पीपल पात फर्के झै, तेलमा पानी तर्के झै ।

केटा - म तर्केको होइन, तिमीलाई माया गरेको, भाकामात्रा सारेको ।

केटी - झुम्के बुलाकीले, तल्लो ओठ छोइसक्यो, जाम की बसु भैसक्यो ।

श्रोत: लक्ष्मी अर्याल, अर्खाबाङ्ग

४.४.९ गौडेगीत

बौद्धिक रूपमा केटा पक्ष वा केटी पक्षको बौद्धिकताको कसीको रूपमा रोचक र समस्यामुलक प्रश्न र त्यसको उत्तर दिइ अभिव्यक्तहुने बाह्रमासेगीत नै गौडे गीत हो । केटा पक्ष र केटी पक्ष दोहोरी गाउदै जाँदा एक आपसमा बौद्धिकताको परिक्षणका निम्ति यस्ता गीत गाइन्छ । एउटा पक्षवाट समस्या प्रस्तुत गरे पछि अर्को पक्षवाट उत्तर दिने गीत नै गौडेगीत हो । दोहोरीका रूपमा गाइने यो गीत गुल्मी जिल्लाको यस क्षेत्रमा सबैको आकर्षणका रूपमा रहेको पाइन्छ ।

१ - उधो देश पर्वतमा गोरु जोत्ने बाहाँ
इन्द्र जन्म इन्द्रासनमा रामको जन्म कहाँ ?

२ - युवतीले आँखा लाउने जवानीको सुरमा
इन्द्र जन्म इन्द्रासनमा रामको जन्म पुरमा ।

१ - न्याउली बास्यो डाँडै बसी काल्चे बास्यो खोला
लंकाको राउन्नेता कस्को छोरा होला ?

२ - कैराल फुल्यो झकामकी झ्याल फुल्यो फोकी
राउन्ने को वुवा भन्ने विश्वोवा पो होकि ।

१ - के को पाना भन्नु होला अमिलीको पाना
आकाशवाट बल्छी खेल्ने के हो चरण जान ?

२ - गोठालो दाइले घाँस काट्यो रामरसी खोला
अकाशवाट बल्छी खेल्ने बिजुली जो होला ।

१ - कोदो रोपिम खसांग खुसुंग छुपु छुपु धान
धर्ती मुनि सुनको फाली के हो चरण जान ?

२ - ताप्के माझिम खसांग खुसुंग कसौडीलाई कञ्चन

धर्ती मुनि सुनको फाली हलेतोला भन्छन् ।

१ - उपल्लो त स्वर्गद्धारी तल्लो भने खोप

सत्यधारी बाउकी छोरी उड्ने चरी छोप

२ - गहना वनाउने सुन त मकै खाने घुन

उड्ने चरी म छोपुला वग्ने नदी थुन ।

१ - न्याउली बास्यो डाँडा काँडा ढुकुर बास्यो वन

भेट नहुदै हाम्रो माया कहाँ थियो भन ?

२ - कोइली बास्यो डाँडा काँडा काल्चे वास्यो खोला

भेट नहुदै माया मुटुमा थियो होला

श्रोतः लिल बहादुर घिमिरे, वाग्ला-६

४.४.१० मारुनी

मारुनी नृत्यगीत लोकजीवनमा प्रचलित चर्चित गीतको रूपमा लिन सकिन्छ । मारुनी नृत्यमा पूरुषलाई नारी साजसज्जामा सजाइएको हुन्छ । मारुनीगीत गाउँदा बाँसुरी, झ्याली, मुरली जस्ता वाजाहरूले मारुनीगीतलाई विशेष आकर्षण प्रदान गरेको पाइन्छ । तिहारमा अत्यन्तै रमाइलो साथ गाइने मारुनी गीत गाउँ घरमा पूजा आजा समाप्तिको दिन ,छैठी आदी कर्महरू गर्दा रात भरि धुमधाम सँग नाच्ने र गाउने चलन छ । यो गीत बाह्रमासेगीत हो भने ईश्वर भक्ति, जीवन गाथाका अनुभूतिलाई मारुनीगीतमा सुन्दर किसिमले अभिव्यक्तगरेको पाइन्छ । मारुनी गीत अन्तर्गत नै सोरठी, ख्याली, चुड्का जस्ता गीतलाइ समावेश गरेर गाउने चलन छ ।

पूर्वैको मारुनी, पश्चिमको पुरसुङ्गे नाचीदेउन मारुनी आँगनीमा छमछम

हाऽ शिरै लाउने शिरिफूल झिकी राख, अव देखि मारुनै मरिदैको भेष

हा ऽजहिले जाम्ला पूर्वको देश उहिले लिम्ला भरिदको (मर्द) भेष १

हा ऽनिलै लाउने टिकीया झिकिराख, अव देखि मारुनै मरिदको भेष

हाऽ जहिले जाम्ला पूर्वको देश...३

हाऽ कानै लाउने कुण्डली झिकिराख ....

जहिले ४

हाऽ नाकै लाउने नथिया झिकिराख ....

जहिले ५

हाऽ गलै हमेली झिकिराख ....

जहिले ६

हाऽ जीउ चोलीया झिकिराख ....

जहिले ७

हा ऽकम्मर पटुकी झिकिराख ....

जहिले ८

हाऽ काछलाने घाँघरु झिकिराख ....

जहिले ९

हाऽ खुट्टै कलीया झिकिराख ....

जहिले १०

श्रोतः दल ब. घर्ति, वाग्ला-६

४.४.११ सुनीमाया

यो सुनीमाया गीत गुल्मी जिल्लाको यस क्षेत्रको उत्तर भागमा जुन वाग्लुंग, सँग सिमाना जोडिएको छ, त्यहाँ बढी मात्रामा गाइने गरिन्छ । यो भाका बुढापाकाहरूले गाउने गर्दछन् । यस गीतको पहिलो पंक्तिले स्थानको बर्णन गरेको पाइन्छ । भने दोस्रो पंक्तिले गायकको भावना व्यक्त गरेको हुन्छ । यो गीत जुन समयमा पनि गाउन सकिने हुँदा बाह्रमासे गीत अन्तर्गत राखिएको छ । यो गीत दोहोरीको रूपमा कही कही एकल पनि गाउने गरेको पाइन्छ । यो गीतको स्वर लामो किसिमको हुन्छ ।

सुनीमायालै हिउदे वसुन आगनीमा

सुनीमायालै बरखे विसुन भारमा

सुनीमायालै तिम्रो माया पीरती

सुनीमायालै राखम सुनको तारमा

सुनमायालै दैलामुनी काफल पाक्यो

सुनीमायालै चिवेचरी बस्यो

सुनीमायालै तिम्रो हाम्रो माया पीरती

सुनीमायालै अन्जान मै वस्यो

सुनीमाया लै सुनखानीमा सुन पाउला

सुनीमायालै भीरखानीमा तेल

सुनीमायालै किन माया जिस्काइ हिड्छौ

सुनीमायालै भेट भएको बेला

सुनीमाया लै पारी डाँडा बनपाखा

सुनीमायालै पिपुलको छायाँ

सुनीमायालै जति टाढा गए पनि

सुनीमायालै नविस है माया

सुनीमाया लै उड्ने चरी बसी गयो

सुनीमायालै रुखैको डालीमा

सुनीमायालै यसै गाउँलाई म छोडी जाउला

सुनीमायालै अहिलेको पालीमा

सुनीमायालै भीर माहुरीलाई भीर कै पीर

सुनीमायालै घर माहुरीलाई घर

सुनीमायालै छोडी जाने निष्ठुरीको

सुनीमायालै के को भर छ र ॥

श्रोतः भिम बहादुर खनाल, ६

४.४.१२ सालैजो

सालैजो गुल्मी जिल्लाको यस क्षेत्रमा अत्यन्त चर्चित लोकगीत हो । सालै जो त्यो भाका हो जसले गीत मैं नाम लिइसकेको हुन्छ । यो बाह्रमासे गीत अन्तर्गत पर्दछ जुन समयमा जहाँ पनि गाउन सकिन्छ । बनपाखा, घाँस दाउरा जाँदा, गोठालो जाँदा मेलापात आदिमा बसिवियालोको क्षणमा यो गीत गाउने गरिन्छ । एउटा गायकले आफ्ना भावना पोखेको बेला अर्को गायकले पनि यो गीत छोप्दछन् । यो भाका सामूहिक रूपमा गाउदा पुरुष र स्त्री भएर मादलको तालमा गाइन्छ । यसरी आफ्नो मनका वेदनाहरू पोख्ने गरिन्छ । सालैजोगीत टुक्का रहित वा टुक्का सहितका लामा छोटा दोहोरी वा एकोहोरी दुवै खालका हुन्छन् ।

हे सिसैको गोलीले मगनी बोलीले

हे बागला हान्दा बगेनी मोऱ्यो सालैजो सिसैको गोलीले २

हे जताला जान्चु रुनैसो मगनी बोलीले

हे अव त राखम्तो के रे सालैजो मगनी बोव्लीले २

हे घुम्तीमा असिना, पुछम्ला पसिना

हे पऱ्यो झका र मकि सालै जो घुम्तीमा असिना २

हे हातैमा लिम्ला नौ जाले रुमाल पुछम्ला पसिना

हे अव त राख्म क्यारे माया सालैजो पुछम्ला पसिना २

हे वाटैमा थुनीयो, केमा राम्रो सुनीयो

हे वाटामा कुँदेको गाडी सालैजो वाटैमा थुनीयो २

हे मायालु बोलीले गाएको गीत क्या राम्रो सुनीयो

हे हितको नानीले गाएको गीत सालैजो केमा राम्रो सुनीयो २

फर्स बहादुर खड्का, दोहाली-४

केटा - हे फिरिमा फिरी मृग है आयो सालैजो झन मृग थपीयो

हे अलि अलि थियो माया सालैजो झनमाया वसिगो

केटी -हे त्यो खोला पारी मधु र वनमा सालैजो बाघ मार्‍यो गुनाले

हे भेट र भयो सँगी र साथी साले जो राखेको हुनाले

बाघ मार्‍यो गुनाले, राखेको हुनाले

केटा -हे मखमली आस्कोट सालैजो चाँदीको सिखरी

हे गाएर गीत सालैजो नगर्नु फिकरी

चाँदीको सिखरी, नगर्नु फिकरी

केटी - हे वरि र परि चाँदीमा होकी सालैजो माझैमा सितारा

हे गाएर गीत दुखाइ चित्त सालैजो नपार्नु वितारा

माझैमा नपार्नु सितारा, नपार्नु वितारा

केटा -हे दूधमा हेर्दा सालैजो लाएको तर पनि

हे चोखो माया पर्दैन वितरा सालैजो परनु है भर पनि

लाएको तर पनि, परनु है भर पनि

केटी - हे कहिले तल कहिले माथि सालैजो कोठपिंगको पिर्का

हे गाएर गीत लाएर माया सालैजो गइन मनको इच्छा

कोठपिंगको पिर्का, गइन मनको इच्छा

केटा - हे फेवाको शोभा त्यो माछापुच्छे सालैजो क्याराम्रो हिमाल

हे न ओइलाइ रहोस जुनी र जुनी सालैजो यो हाम्रो माया जाल

क्याराम्रो हिमाल, हाम्रो मायाजाल

केटी - हे हिमाल चुली त्यो पल्लो पट्टी सालैजो गाइ मोरेको सिनो

हे आठी दिएको हराइ र जाला सालैजो माया लैजाउ चिनो

गाइ मोरेको सिनो, माया लैजाउ चिनो

४.४.१३ बालगीत

जीवन आरम्भको खुड्कीलो बालककाल हो । वालक उमेर मै हाम्रो जीवनले नजानीकनै लोकगीतसँग निकटता गाँस्न पुगीसकेको हुन्छ । जसरी उषाको लाली क्रमशः चढ्दै जान्छ त्यसरी नै बालगीत पनि केटाकेटी हुर्कदा जीवनसँगसँगै फस्टाउँदै फैलिदै र

चहकिदै जान्छ । वालबालिकाको तोते बोलीवाट गीत गुञ्जनको आरम्भ हुन्छ भने बालबालिकालाई हुर्काउदा, बढाउदा बालकलाई मनोरञ्जन दिन बाल गीतको प्रयोग गरिन्छ । बालकहरूको अधिकांश समय खेल खेलेर वित्ने हुँदा उनका खेल अनुसारका गीत गाउने र खेल्ने गर्दछन् । बाल्याअवस्थाका, उत्साह, जिज्ञासा, मनोरञ्जन, मनोविज्ञान आदि धेरै कुराहरू बालगीतमा जोडिएर आएका पाइन्छन् । बाल्यजीवनका, सरलता, सहजता र पवित्रताले भरिएका बाल गीतहरू चाखलाग्दा र कौतुहलता सिर्जना गर्ने खालका हुन्छन् ।[२]

क) लुकामारी खेल्दा गाइने गीते

१) ओरो डोरो काँसी, कोरो, बनमा बस्ने भगेराको कान्छो छोरो

इतकी, मीतकी, दुधकी, छितकी असुरकाटे डाम अरे डुम

२) इन्द्री विन्द्री कपिलागाई, कपिला गाइले बाच्छो पाई

कलुवा मेरो भाई टाकटुक पुगेस पन्द्र

ख) हात तताउने खेल गीत

१) चि, मुसी, ची ची, तेरो मेरो दाइ, माछा मार्न गएछन्

तलाई भोलै भोल, मलाइ भाम्टै भाम्टा भत्ले भत्ले

२) ओकल, दोकल, तिकल, चार, भोली पर्सि मंगलबार

काठे घोडो रूपासिँग लुकामुसा तेरो दाहिने हात

ग) बच्चा नचाउँदा गाउने गीत

१) नाचन नानी नाचन पैसा दिम्ला पाचाना

बारुली कम्मर भाँचन ।

२) ऐया बाबा, घैया पाके च्युरा कुटाइदेउन

पारी वाट जन्ती आए बैनी लुकाइ देउन ।

घ) जाडो हुँदा गाइने गीत

जाडो भयो जाडेनी, आगोले थापेनी, थापेनीका छोरा छोरी

अन्न न पानी, एतिकन पिठो लिउन बाहुन नानी

ङ) पानीमा डुवी जाने खेल गीत

यति यति पानी - गंगे रानी

पैताला पैतालामा पानी - ”

घुँडा घुँडा पानी - ”

कम्मर कम्मर पानी - ”

---

[२] कृष्णप्रसाद पराजुली, **नेपाली लोकगीतको आलोक**, पूर्ववत्, पृ. २३७ ।

छाती छाती पानी - "

आँखा आँखा पानी - "

टाउका टाउका पानी - "

टुप्पी टुप्पी पानी - डुबी जानी ।

च)

ओ लरे - भाइ परे ?

तेरा गाइले धान खायो - काँ खायो ?

सेता भिर - कति खायो ?

एकमुटी -कति हग्यो ?

एक थाप्रो - कति मुत्यो ?

एक ढुंग्रा -कति खुट्टा छन् ?

चार खुट्टा - कति पुच्छर छन् ?

एक पुच्छर - तेरी छोरीको व्या कहिले ?

भोली - बाजा लिम कि झली ?

बाजा झेली सबै - झ्याइ झ्याइ झ्याइ

छ) काफल पाक्यो - कहाँ पाक्यो ?

कुटी चौर - कसले भन्थ्यो ?

गोठालादाइले - कति पाक्यो ?

एकमुरी - खै तो मलाई ?

यत्रो काटी - घरमा को छ ?

थोत्रो बुढी - गोठमा को छ ?

माली बाच्छी ।

श्रोत -थानेश्वर खनाल जैसिपोक

ज)

आगो लाग्यो बुटीमा, दमकल बोलाइदेउ

पांग्रो भाच्यो दमकलको, मिस्त्री बोलाइ देउ

खुट्टो भाँच्यो मिस्त्रीको, डाक्टर बोलाइदेउ

औषधी सकियो डाक्टरको राजा बोलाइदेउ

पाइन्ट खस्यो राजाको, रानी बोलाइ देउ

साडी खस्यो रानीको, ताली वजाइदेउ

परिच्छेद–पाँच
गुल्मी जिल्लाको पश्चिम उत्तर क्षेत्रका लोकगीतको अध्ययन र विश्लेषण

५.१ विषयवस्तु

लोकजीवनमा व्याप्त कुनै पनि विषयलाई लोकगीतले मात्र समेट्न सक्छ । यहाँ प्रचलित लोकगीतका विषयवस्तुको श्रोत यसै ठाउँको समाज हो । मानिसले जीवनमा गर्ने हरेक क्रियाकलाप र यसैसँग सम्बन्धीत अन्य पक्षलाई लोकगायकहरूले गीतका माध्यमले व्यक्त गर्दछन् । गीत अनुसार विषयवस्तुको श्रोत पनि फरक फरक हुन सक्दछ । सांस्कृतिक पर्वमा गाइने गीत र मनोरञ्जन दिनका लागि गाइने गीतमा फरक पाउन सकिन्छ । वालगीतमा वालबालिकाहरूलाई विभिन्न क्रियाकलाप सिकाउन र भरिपूर्ण मनोरञ्जन दिनकालागि गीत बनाइएको हुन्छ । झ्याउरे घाँसे गीतमा मुख्यरूपमा प्रणय प्रेमको विषयवस्तु हुन्छ र यसैमा अन्य विषयवस्तुको रूपमा गरिवी, लाहुरेजीवन, अशिक्षा नारीवर्गमाथि गरिने भेदभाव आदि आउँछन् । यसरी यस क्षेत्रका लोकगीतमा सामाजिक, आर्थिक, सास्कृतिक, नारीजीवन आदिलाई विषयवस्तुका रूपमा लिइ लोकगायकले आफ्ना अनुभूतिका भावनालाई विभिन्न उद्‌गारमा प्रस्तुत गरेका हुन्छन् । यहाँका प्रचलित लोकगीतका विषयवस्तुलाई खास पक्षमा रेखाङ्कन गरी निम्न उपशीर्षकमा देखाइएको छ ।

५.१.१ आर्थिक जीवनको चित्रण

मानवीय आवश्यकताहरू असीमित हुन्छन् र ती असीमित आवश्यकता पूरा गर्ने श्रोत र साधन सीमित छ । सीमित साधन र श्रोतवाट असीमित आवश्यकताहरू प्राथमिकताको आधारमा परिपूर्ति गर्ने गरिन्छ । ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने समाजको जीवनबृत अर्थोपार्जनको घेरावरिपरि घुमिरहेको हुन्छ । आर्थिक उपार्जनका निम्ति कुनै न कुनै पेसासँग आबद्ध नै हुनुपर्दछ । आर्थिकरूपले सम्पन्न हुन नसकेका ग्रामीण जनजीवनको मुख्य पेसा कृषि र रोजगारीका निम्ति विदेशिनु आफैमा पनि बाध्यता हो । यस्तै परिवेशहरूको चित्रण लोकगीतमा गरिएको छ ।

पन्ध्र वर्ष उमेरमा हाम्रो विहे भएको
सोह्र वर्ष म हुँदा त स्वामी विदेश गएको

वालगीतले पनि आर्थिक जीवनको चित्रण गरेको पाइन्छ ।

जाडो भयो जडेनी, आगोले थपेनी
थपेनीका छोरा छोरी अन्न न पानी
एतिकीन पीठो ल्याउ बाहुन नानी

धनी गरिवको पर्खालले मायाको उचाइलाई छेक्न सक्दैन, त्यसै भएर होला लोकगीतमा यसरी गीत अभिव्यक्त हुन्छन् :

होला बरै साइली वासैको चोया
दुखी सुखी साइली मिलेर लाउमाया
तिमी जान्छौ भने, साडी ल्याउँछु बम्बैको, सोह्र सय जम्मैको

मलाई लाने भए, जोर जोर भैंसी बधुवा, सुनको बाला खदुवा,

हाम्रो समाजमा दाइजो को कारण माइतीवाट दाइजो लिन नसकेको कारण हत्या गर्ने, आत्महत्या गर्ने बाध्य बनाइएको, घरवाट निकालिएको पाइन्छ । यसको चित्रण यस प्रकारका गीतमा पाइन्छ :-

हातमा घडी मोटर साइकल दस तोला सुन चाहिन्छ
अनिमात्र यो घरमा बस्न पाइन्छ
विहेमा दाइजो तिलक एक कौडीमा पाइएन
थाग्रे वाउकी छोरी अव हाम्लाइ चाहिएन ।

यसै गरी लोकगीतमा एकातिर गरिबीको दुःख पोखिएको हुन्छ भने अर्को तिर सम्पन्न आर्थिक स्थितिको कल्पना पनि गरिएको हुन्छ । तिहारमा भैली र देउसी खेल्दा दिइने आसिक यस्तो छ ।

यो घरमा - भैलो
राम्रै होवस - भैलो
डिगा बाच्छा - भैलो
धन सम्पति - भैलो
वर्सी जावोस - भैलो
जेठा छोराहरू - भैलो
जर्नेल कर्नेल - भैलो
हाकिम साहेव - भैलो
भइ जाउन - भैलो
ढुङ्गा छोप्दा - भैलो
भरिपूर्ण - भैलो
होइजावोस - भैलो

प्रेमिकाका इच्छा पूरा गरीदिनका निम्ति प्रेमीले गरेका क्रियाकलापको सुन्दर चित्रण यस गीतमा पाइन्छ :-

थुनिम थानिम दुवाली त माछा मारिम भुरा
तिनै भुरा वेची वेची तरुनीलाइ चुरा ।

विवाहमा गहना लैजाऊ केटा पक्षको आर्थिक हैसियत मूल्याङ्कन गरिने हुँदा जसरी भए पनि इज्जत राख्नु पर्दछ भन्ने मान्यताका साथ मागेर भए पनि गहना लैजाने प्रचलन रहेको छ ।

डव्वा भरी गहना लैजाऊ मेरा भैया
रैच कति निर्धनी भन्लान भेरा भैया

यसरी अहिलेको समाजमा अर्थको अति महत्त्वा छ तापनि सबै थोक अर्थ होइन, शिक्षावाट पनि ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा पनि लोकगीतमा व्यक्त हुन्छन् तर पनि आर्थिक जीवनसँग सम्बन्धीत लोकगीतले यस ठाउँमा व्यापकता पाएको छ ।

५.१.२ सामाजिक चित्रण

लोकगीत लोकसमाजकै उपज भएको हुनाले मानिसहरू जहा बस्छन् त्यहाँ उसको समाज हुन्छ । समाजभित्र आफ्नै किसिमका धर्म, संस्कृति, रहन सहन, रीतिरिवाज हुन्छन् । त्यसैगरी त्यो समाजमा लोकगीतको रन्को पनि समाजिक जीवनको चित्रणमा सुन्न पाइन्छ । गीतले समाजको हरेक पक्षको चित्रण गरेको हुन्छ ।

यस क्षेत्रका अधिकांश मानिस कृषि पेशामा संलग्न छन् । यहाँका मानिसहरू धनी गरिव दुवै वर्गका छन् । यहा यस्तै भाव झल्कने गीतले पुष्टि गर्दछ :-

साउने रिन, यही वसी तिरौला
घर वेसी सँगसगै गरौंला, रेलै सलल ....

सामाजिक जीवनका विविध पक्ष लोकगीतमा प्रस्फुटन हुने हुँदा के देखिन्छ भने आफन्त-पराइ, शत्रु-मित्रु, नजिक-टाढाको हुने हुँदा कर्ममा भर पर्ने लोकसमाजको मनमा बढेको पीडालाई यसरी व्यक्त गर्दछन् :-

कर्म लाग्यो ओरालो पाइलो
शत्रुलाई त लाग्दो हो रमाइलो ।

बहुविवाहका कारण कति नेपालीहरू वाँच्दा बाँच्दै मरिरहेका जस्तै हुन्छन् । चिताको आगोले भन्दा उनीहरूलाई चिन्ताको आगोले जलाइ रहेको हुन्छ भन्ने कुरा लोकगीतवाट यसरी व्यक्त हुन्छ ।

असारमास कुटेका चिउरा म कति साँचुला
सानीमा सासु, कुरौटे सौता म कति बाँचुला

यसैगरी लोकगीत आमाबावु, दाजु,भाइ, दिदीवहिनी, साथीप्रतिको मायाममताका भावहरू पनि विषयवस्तु बन्दछन् :-

दिदी बहिनी, दाजु भाइले मेरै कुरा सुन्दिए
हाम्री आमा रोएकी भए नरोऊ भन्दिए
मेरो आमा दुधैको भाराले
पाइन वाटो आँसुको धाराले

आमा बाबाले छोराछोरीका विचमा पक्षपात गरेकाले छोरीहरू अन्यायमा परेका हुन्छन् । नेपाली समाजको यस्तै अन्यायपूर्ण व्यवहार लाई गीतका माध्यमवाट यसरी व्यक्त गरिन्छ ।

आफुभन्दा सानो भाइलाई कापी कलम किन्दिनी
मलाइ त बाबाले डोको बुन्दिनी ।

तीज आयो भनेर आयो भाइ लिनलाई
सासु ज्यूले दिइनन् विदा मलाई ।
स्वामी ज्यूलाई सोधुँ भने हेर्छन् ठुला आँखाले
उहाँलाइ त विगार्दै छ रक्सी तासले ।

भनिन्छ बैसमा मायाप्रीति नलाएको जीवनको अर्थ हुदैन । तर मायाप्रीति विश्वासिलो भरपर्दो साँचो हुनुपर्छ । तल उद्धृत गरिएका गीतले यसै तथ्यको पुष्टि गर्दछ :-

लाउ माया रसैको

डरकर नमानी कसैको
लाउ माया रसिलो
मादलुको तानाझैं कसिलो
उकाली ज्यानको चिप्लेटी ढुङ्गा
चरीले टेकेछ
तिमी र हामीलाई माया र लाउन
भावीले लेखेछ ॥

यसरी त्यस क्षेत्रको सामाजिक जनजीवनलाई त्यहाँ प्रचलित लोकगीतमा चित्रण गरिएको पाइन्छ ।

५.१.३ नारीजीवनको चित्रण

हाम्रो समाज पुरुषप्रधान समाज भएको हुनाले नारीलाई दबाएर राख्ने चलन छ । शहर वा शिक्षित समाजमा नारीहरू हकहितका लागि अगाडि बढेर संघर्ष गरेको पाइन्छ तर ग्रामीण समाजमा भने नारीलाई दोस्रो दर्जाको नागरिकका रूपमा लिने र पुरुषले अधीनमा राख्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ । पुरुष प्रधान समाजको कारणले नारीहरूको जीवन वेदनामय एवं स्तन्त्रता विहीन छ । जन्मदै छोरा जन्मिए बाबुको सम्पतिमा हक लाग्ने तर छोरी जन्मिए गाई जस्तै दानदिने बस्तुको रूपमा लिने हुनाले यो छोरी माथिको अन्याय हो तर पनि समाज यही वाटोमा छ । माइतीमा जस्तै घरमा पनि नारीहरूलाई हेलाको दृष्टिले हेर्ने गरिन्छ । यसरी कहींवाट पनि सहानुभूति प्राप्त गर्न नसक्दा नारीहरूको मन विरहको दहमा डुब्दछ र व्याकुल बन्दछन् । यिनै परिवेशमा छुटेका विरहहरू गीतको छालले अवचेतनको वाटो हुदै बाहिर आउने गर्दछन् । उदाहरणको रूपमा केही गीतहरू हेर्न सकिन्छ :

तम्घासको बजारमा मिनी बसको लइन
नपढेकी छोरीको सुन बयान ।
छोरीलाइ पढाउन दुख भयो बाबालाई
काम गरिदिए सुख हुनी आमालाई
दुख पायौं हामी चेली अशिक्षित हुँदामा
आधा ज्यान सुकि सक्यो सम्झी रुदामा ।

गुरुरुरु पहिरो गयो बारीमाको पुछार
आइज काल लैजा मला होला उद्धार ।
ससुराला होलावरै बनका काँडा फाँडे झैं
सासुला होला वरै विहा गरे झैं

चोखो फूलमा चुमेसी कसैले
कुरा काट्ने ठाउ पाए सवैले
दिदाखेरी पराइलाइ बन्दकी
दोधारैमा वित्ने भो जीन्दगी

दश भाइ छोरा पनि यहि घरमा अटाउनी

म एउटी छोरी लाई डाँडै कटाउनी ।

....

५.१.४ सांस्कृतिक जीवनको चित्रण

मानिस सामाजिक प्राणी हो उसले आफ्नो समाजवाट सिकेको व्यवहारलाई नै संस्कृति भनिन्छ । जुनसुकै देशमा पनि आ-आफ्नै चालचलन, भेषभुषा, वोलीचाली हुने गर्दछ । यस भित्र लोकसमाजको आन्तरिक तथा बाह्य अभिव्यक्ति प्रकट भएको हुन्छ । नेपालमा प्रत्येक जातिका आ-आफ्नै परम्परा छन् । संस्कृतिलाई देश वा समाजको ऐनाको रूपमा हर्न सकिन्छ । नेपाली लोकगीतमा जीवनका विभिन्न स्रस्कार, चाडपर्व, पूजा आजा आदि विषयमा आधारित भएर गाएको पनि पाइन्छ । जन्मेदेखि मृत्युसम्म व्यक्तिको जीवनसँग अभिन्न रूपमा गाँसिएका हाम्रा परम्परा नै संस्कार हुन् । संस्कृति लोक समाजको दर्पण भएकाले चाडपर्व संस्कारमा लोकगीत घन्किरहेका हुन्छन् । तीजको वेलामा चेलीहरू जीवनको विविध पक्षलाइ समेटिएका गीतहरू गाउने गर्दछन् । खाना, गरगहना, लुगाफाटादेखि जीवनका पीडासमेत गीतमा व्यक्त गर्ने गर्दछन् ।

विहेको रातो साडी दिनुस वज्यै तीजलाई
भाइ आको छ, माइत जान्छु दुइ दिनलाई

अहिलेको तिजमा भाइती घर जानी हो
आमाले पकाएको खीर खानी हो ।

चेली रम्ने तीज आयो गाँउ घरमा अव त
कति साह्रै खुशी होलान् गाउँका चेली त

दशैंका समयमा देवीका मन्दिरहरूमा लगाइने सराएँहरूमा सामाजिक सुख र देवीको वा भगवान स्तुति गाएको पाइन्छ । जसले मानवजीवनको मनलाई शान्ति दिनुका साथै मनोरञ्जन र संस्कृतिको महत्त्व रहेको पाइन्छ ।

खेल भाइहो - वाख्खै
बाँचे आइसले - वाख्खै
खड्ग छत्रे - वाख्खै
रक्षे गरे - वाख्खै
शरण तिम्रो - वाख्खै

तिहारमा देउसी, भैलो, गीतहरूले त्यसा समाजको संस्कृतिलाई प्रकट गर्ने गर्दछन् ।

आहै भनभन भाइ हो - देउसी रे
स्वरमिलाइ भन - देउसी रे
वर्ष दिनका - देउसी रे
तिहारैमा - देउसी रे
काग तिहार - देउसी रे

कुकुर तिहार - देउसी रे
लक्ष्मी पुजा - देउसी रे
गाइ तिहार - देउसी रे
भाइ टिका - देउसी रे
फूलको माला - देउसी रे
निधारमा टिका - देउसी रे

त्यस्तै विवाहमा कसार बटार्ने , जग्गे वनाउने, जिउती लेख्ने, कन्यादान गर्ने, इत्यादी कामहरू गरिन्छ । ती कामहरू यहाँका लोकगीतमा व्यक्त भएका हुन्छन् । कसार बटार्दा गाइने गीत यहाँ प्रस्तुत छ ।

हामरा भाइ विवाह भयो
कसारै बटारम्
ओ हो कसारै बटारम्
आकासैवाट पातालैवाट
आएका दिदीवहिनी
कसारै बटारम्

यस प्रकारले यहाँका लोकगीतले कहि न कहि सांस्कृतिक जीवनको चित्रण गरेका हुन्छन् । लोकगीतमा प्राचीन संस्कृतिदेखि आधुनिक संस्कृतिसम्मको छाप पाइन्छ ।

५.१.५ प्रकृतिको चित्रण

नेपाली लोकगीतले जनमानसद्वारा अनुभूत गरिएका प्राकृतिक विम्वलाई प्रशस्त स्पर्श गरेको छ । लोकजीवनमा आफूले देखेका र भोगेका प्रकृतिसँग सम्बन्धीत कुरालाई लोकगायकले टिपेका हुन्छन् । वर्षभरिमा विभिन्न ऋतुमा देखिने प्रकृतिका विभिन्न दृश्यहरूलाई लोकगीतमा वर्णन गरिएको हुन्छ । प्रकृति चित्रण प्रशस्त मात्रमा भएको लोकगीतमा स्थानविशेषको चित्रणका साथै भौगोलिक परिचय पाइन्छ । वसन्तको हरियाली, वर्षाको झरी, बादल, बाढी, आदिको चित्रण भएको हुन्छ भने शरदको टहटह जुन धानका फाँट र शिशिरको जाडो र हिउँदको वर्णन लोकगीतमा पाइन्छ । प्रकृतिमा चराहरूको चिरविर, न्याउलीहरूको रुवाई मयुरको नाचको पनि चर्चा गरिएको हुन्छ । प्रकृतिको चित्रण भएका धेरै गीतहरूमा पहिलो पंक्तिमा प्रकृतिको चित्रण र दोस्रो पंक्तिमा अर्थतात्विक सारभूत कुरा व्यक्त भएको हुन्छ । गुल्मी जिल्लाको यस क्षेत्रमा गाइने लोकगीतमा यहाँका भीर पाखा, उकाली ओराली, नदीनाला, लालीगुँरास, मनोरम स्थान आदिको चित्रण प्रशस्त मात्रामा भएको छ । यसरी प्रकृतिलाई वर्णन गरेर गाइएका केही उदाहरण हरू तल दिइएको छ :-

हिमाल चुली पल्लो पट्टि सालैजो गाईमरेको सिनो
औठी दिए हराइजाला सालै जो माया लैजाउ चिनो

पारी बनपालेमा ठुलो रुख सल्लै हो भेट भएको बल्लै हो ।
हुनी रैछ भेट, बेसी मकै छरेत, आउनी जानी गरेता ।

डिगा बाखा चराउथ्यौ बन पाखा

सम्झिल्याउदा रसाउछन् यी आँखा
डाँडा पाखा वन, सम्झेर ल्याउदा त साह्रै रुन्छ मन् ।

छल्दी खोला धान पाक्यो पंयालै
अव मैले काँ देखु मायालुलाई
मर्भङ्ग माथि मालिकाको भीर
छाडी गयौ मायालु पर्‍यो ठुलो पिर
उदै पाइ परेको, उदै काफल पाकेको, मायालुले डाकेको ।

डाँडै को देवी देउराली
माया हो पात वजाउँदै झरे है ओराली, मै बस्छु सम्झि झलझली ।
सरर जाउला रातैमा
माया हो पर्खि वसे मै आउने वाटैमा, भेट हौला छल्दी फाँटैमा ।
लाली गुराँस, मायालाई सम्झदा मनै उराठ ।
कैराल फुल्यो ढकामकी म्याल फुलेर टाँकी
हरर मलेवा तरे खोला पारी
वल्ल झरे लेखाली छाता ओझेल परी
भन्थ्यौ पैले काइली मैनाझै
भयो अहिले फुटेको ऐना झै ।

चैतको महिना ठूलो पर्‍यो धुप, कति राम्रो देख्छु मायालुको रूप
साउनको महिना उर्लदो गंगा, मायालुलाई देखेर मन भयो चंगा ।

५.२ गीति तत्त्व

लोकगीतहरू अनेक गीतितत्त्वको मेलवाट निर्माण भएको हुन्छ । सन्देश, भाव, भाका, चरण, थेगो र पुनरावृत्तीलाई गीतितत्त्व भनिन्छ । तिनै गीति तत्त्वको मेलवाट गीत अन्य लोकसाहित्यका विधावाट पृथक बनेको हुन्छ ।

५.२.१ सन्देश

कलात्मक अभिव्यक्तिमा सन्देशको प्रवाह रहन्छ । लोकजीवनको गतिशील भाव प्रवाह लोकगीत भएको हुँदा जीवनको विविध पक्षको विषयलाई उठान गरी सन्देश प्रवाह भएको हुन्छ । जीवनका सीमित कामना र चाहनावाट पनि माथि उठेर जीवनको सार्थकताका निम्ति लोकगीतवाट सन्देश प्रवाह भएको पाइन्छ ।

डरैडरमा वसेर सधै दासी भएर
हुन्न अव उठ चेली कम्मर कसेर

तीजको गीतमा नारी पीडाहरूमात्र अभिव्यक्त नभएर आफ्नो स्वाधीनता र अधिकारको खोजी गरेको पाइन्छ । भजन किर्तनले भगवानको आराधना गर्न भनेको हुन्छ भने देउसी भैलोले संस्कृतिलाई जीवन्त राख्नु पर्ने सन्देश दिएको पाइन्छ । जीवनप्रतिको मोह, सुमधुर प्रेम सम्बन्ध नै यहाँका लोकगीतले दिने सन्देश हो ।

५.२.२ लय (भाका)

लोकगीतमा स्वरको आरोह अवरोहको विशेष क्रमलाई लय वा भाका भनिन्छ । जुन सुकै लोकगीतको पनि गाउने तरिका आफ्नै प्रकारको हुन्छ । लोकगीतमा रहेको अनुप्रासले लोकगीत लाई लयात्मकता प्रदान गर्ने कार्य गर्दछ ।

लोकगीतमा आउने परिवर्तनलाई भाका परिवर्तन भनिन्छ । एउटै गीतलाई विभिन्न भाकामा गाउन सकिन्छ । लय भन्नु नै लोकगीतलाई व्यक्त गर्ने माध्यम हो जसले गर्दा गीतमा मिठास थपिन्छ । लयका हिसाबले हेर्दा यहाँका गीत द्रुतलय र विलम्वित लयका छन् ।

द्रुतलय

सरर फर्काइदेउ नदी

फरर फर्काइदेउ पीरती

विलम्वितलय

हे त्यो खोलापारी मधु र वनमा सालै जो बाघ मार्‍यो गुनाले

हे भेट र भयो सँगी र साथी सालै जो राखेको हुनाले ।

५.२.३ भाव

कविताजस्तै लोकगीतमा पनि भाव प्रधानता रहेको हुन्छ । जीवनमा मानिसले देखेभोगेको, सुनेको विविध विषयलाई आफ्नो अनुभूतिका आधारमा व्यक्त गर्दछन् । जीवनका दुखसुख, हाँसोआँसु, मिलनविछोड लगायतका अनेकौ भाव विचारहरू लोकगीतमा पाइन्छ । लोकगीतका एउटै पंक्तिमा पनि जीवनको सच्चा अभिव्यञ्जना व्यक्त गर्न सकिनु लोकगीतको समर्थ्य हो । जस्तै :-

के छ नी संसारमा सम्झेर ल्याउँदा खेरी

मानवीय जीवन जगतका समग्र वस्तुलाई र मानवचेतनाका अनुभव र अनुभूतिलाई समेटेर लोकगीत सिर्जना गरिएका हुन्छन् । लोकगीतमा लोकजीवनका विचारहरूको अभिव्यक्ति भएको हुन्छ । जीवनजगतको कुनै एक अंश वा क्षणलाई अनुभूतिमय र भावमय तुल्याई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्नु नै भाव हो ।

नगर चिन्ता

चिन्ताले त मायालु कलिलो ज्यान लिन्छ ।

मायालुले दियौनि दोष

झर्‍यो फूल डालीको के दोष

सहज, सुकोमल भाषाको प्रस्तुति लोकगीतको बाहिरी आभा मान्न सकिन्छ भने भावगत मर्म यसको आत्मा मान्नु पर्दछ । लोकगीतमा आन्तरिक भाव र अनुभूति स्थापनाका साथमा सालीन शिष्ट रूपमा प्रकृति तथा जीवनलाई साथ मिलाएर लोकजीवनका उकाली, ओरालीलाई भावकारूपमा अभिव्यक्त गरिएको हुन्छ । भाववाट नै लोकगीतले प्राण पाउँदछ ।

५.२.४ थेगो र पुनरावृत्ति

लोकगीत लयात्मक सरसता सांगीतिक प्रस्तुति भएको हुँदा गीतमा थेगो र पुनरावृत्ति एउटा तत्त्वको रूपमा समावेश भएको हुन्छ । लोकगीतलाई सरस र सहज वनाउनका निम्ति

लोकगायकहरू रहनी वा पुनरावृत्तिद्वारा गीत गाउने गर्दछन् । थेगोले गीतलाई आकर्षक र सुन्दर बनाउने गर्दछ । थेगोमा एउटा शब्द मात्र हुन्छन् । ती शब्द निरर्थक हुन्छन् जुन सुरताल र भाका मिलाउन प्रयोग गरिन्छ । यस क्षेत्रका लोकगीतमा प्रयोग हुने थेगोका रूपमा मायालु, बरिलै, आहै, वरै, राम, सालैजो, रेलीमै, नौरंगे डाफें, माया, सानु निरमाया, सुनीमाया, नानी लै आदि हुन् ।

हे ऽ रेली मै मदेशको मधुवनमा
मधुवनमा रेलीमै लपकेको टुनी ।
हे ऽ रेली मै धाजे धुजे लाए माया
माया रेलीमै वित्ने छ जुनी ॥
हे ऽ उगोवाट झरेको खोली सालैजो तिरै तीर फिन छ ।
हे ऽ साँच्चै माया लाउने भए सालै जो आजै राम्रो दिन छ ॥

ससुराला होला बरै मनमा काँडा फाँडे झै,
सासुला होला बरै विहा गरे झै

५.३ अन्य तत्त्वघटक

लोकगीत आफैमा मौलिक विधा हुँदा पनि कविता विधासँग नजिकको सम्बन्ध देखिन्छ । लोकगीत स्वतस्फूर्त रूपमा उद्भव हुने भावको सहज प्रस्तुति हो । लोकगीत सर्व साधारणवाट सिर्जनावाट सृजना हुने हुँदा बढी सरस र सहज हुन जान्छ । यसमा पाइने काव्यतत्त्व योजनावद्ध नभई सहज र स्वाभाविक रूपमा आउँदछ । स्वस्फूर्त रूपमा सिर्जना भएपनि लोकगीतमा सौन्दर्य पक्षको स्थान महत्त्वपूर्ण रहन्छ । लोकगीतमा रसानुभूति, अलङ्कार, आदिलाई नियाल्नु पर्ने हुन्छ ।

५.३.१ रसानुभूति

काव्य पढ्दा, सुन्दा, अभिनय गर्दा जुन किसिमको आनन्द आउँछ वा रमाइलो अनुभव हुन्छ त्यही नै रस हो । साहित्यमा अनुभूतिजन्य भावात्मक अभिव्यक्तिमा जुन सारतत्त्व हुन्छ त्यो हृदयलाई अल्लादित पार्ने रूपमा आस्वाद्य बन्छ भने त्यसलाई रसको संज्ञा दिइन्छ ।[३६] पूर्वीय साहित्यमा रसकोबारेमा आचार्यहरूद्वारा धेरै चर्चा गरेको पाइन्छ । रसलाई काव्यको आत्माकोरूपमा स्वीकार गर्दै रस विना कुनै पनि भावको प्रर्वतन हुदैन भनी भरतले आफ्नो मत रस के हो भन्ने सवालमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । विश्वनाथले रसात्मक वाक्य काव्य हो भनेका छन् । अभिनव गुप्तले रसले गर्दा नै काव्यमा जीवन आउछ भनेका छन् । हामीले खाने कुरामा गुलियो, पीरो टरो, अमिलो, तीतो स्वाद पाए जस्तै काव्यमा श्रृङ्गार, हास्य, वीर, शान्त, करुण आदि स्वाद दिने रसहरूको अनिभूति हुने गर्दछ । लोकगीतको रस निष्पति काव्य शास्त्रका अनुरूप भनएर जीवनका अनुरूप हुन्छ । गायकको गीत सुनेर श्रोताले गायकको मनोदशाको अनुभव गर्न सक्दछ । यसरी लोकगायकको स्वरमा पनि उद्यीपन शक्ति हुन्छ, जसको शब्द र भावमा नै रस परिपाक भएर स्वभावतः रसको अभिव्यक्ति हुन जान्छ ।

[३६] कृष्णप्रसाद पराजुली, **नेपाली लोकगीतको आलोक**, २०५७, पृ.५३९ ।

गायकको गीतका भावमा श्रोतालाई रुवाउन, हसाउन सक्ने क्षमता रहेको हुन्छ । यसरी लोकजीवनका प्रत्येक क्षणमा गाइने गीतहरूलाई रसले आस्वाद्य बनाएको हुन्छ । मानिसको हृदयमा स्थित रति, शोक, उत्साह, क्रोध आदि स्थायी भाव हुन्छ । तिनलाई उद्यीप्त गराउने विभाव, अनुभाव, सञ्चारी भाव द्वारा अभिव्यक्त भएर गीतमा रसको स्वरूप आउदछ । यस क्षेत्रका लोकगीतहरूमा विशेष श्रृङ्गार, करुण, वीर, हास्य र शान्त रसको प्रधानता रहेको छ ।

५.३.१.१ करुण रस

करुण रसमा शोक स्थायी भाव हो । मानवीय मनको चाहना बमोजिम हुन नसक्दा मनमा आघात पर्दछ । त्यही भावलाई करुण रसवाट अभिव्यक्त गरिन्छ । धेरै जसो लोकगीतमा करुण रसको प्रधानता रहेको हुन्छ । आफ्नो प्रियजनको वियोगमा मनमा पीर पर्छ । यसले गर्दा करुण रसको निष्पत्ति हुन्छ । मानिसको मुटु चुँडाउने करुणा बोकेर गीतहरू गुन्जिएका हुन्छन् । प्रायः नारीहरूले गाउने लोकगीतहरू करुण रस प्रधान हुन्छन् । प्रेममा वियोग, विछोड, जीवनका निराशा पोखिँदा करुण रसको निष्पत्ति हुन्छ भने यस्ता गीतहरू सुनेपछि वा गाएपछि मनै पग्लन्छ भने आँखा रसाउँछन् । यस क्षेत्रमा पाइने लोकगीतमा प्रशस्त करुण रसका गीत पाइन्छन् ।

म सँगका साथी सँगी आइ.ए. वि.ए. पढ्दा
खाली वग्यो म चेलीको आँसु झरदा ।
दुःख पायौ हामी चेली अशिक्षित हुँदामा
आधी ज्यान सुकी सक्यो सम्झी रुदामा
दिनले होकी दशाले हो की
रुनु पर्‍यो रुमालले मुख छोपी

५.३.१.२ हास्य रस

लोकगीतमा कतै हास्यरसको पुट पाइन्छ भने कतै हास्यको प्रधानता पाइन्छ । गीतहरूमा हाँसो देखाइएको हुँदैन तापनि समाजमा देखिएका विकृति विसङ्गतीलाई प्रहार गर्दा हास्ने प्रचलन पाइन्छ । मानिसका सबै पीडाहरू भुलाएर आनन्दमय जीवनको अनुभूति हास्यरसले उत्पन्न गराउदछ । शारीरिक, मानसिक, आर्थिक, विकृति वा विसङ्गतीवाट हास्य रस उत्पन्न हुन्छ ।[३७] हास्य रस प्रधान गीत सुने पछि मानिस नहाँसी रहन सक्दैन । यस क्षेत्रमा हास्य रस प्रधान लोकगीतहरू प्रशस्त पाइन्छन् :

असारै मासको रोपने खेत वग वगी वग्दा
हातको वीउ सकियो केटाले तेरा जगटा आहै ले तेरा जगटा.....
असारे मासको दोपरे घाम केरौका विरम्ला
हामरा पछि ठिगोरे दाइका सुकेका पिरम्ला, आहै, सुकेका पिरम्ला

डाक्टरको सुई भाच्यो
राजा बोलाइ देउ

---

[३७] केशवप्रसाद उपाध्याय, **पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त** (काठमाडौं: ते.स. साझा प्रकाशन २०५५) पृ.५९ ।

राजाको कट्टु खस्यो
रानी बोलाइ देउ
रानीको साडी खस्यो
ताली बजाइ देउ

हुक्का चिलिम वारीमा, पर्लास केटा जारीमा,
जारी तिर्ने मन छैन, एउटा पैसा धन छैन ।

५.३.१.३ श्रृङ्गार रस

परस्पर अनुरागमा बाँधिएका नायक, नायिकाको एक अर्काको प्रेमको वर्णन भएका गीतहरूमा श्रङ्गाररस हुन्छ । प्रेम वा रति रागात्मक सौन्दर्यको प्रस्फुटन हुने अभिव्यक्ति नै श्रृंङ्गार रस हो । लोकगीतमा प्रेम झल्कने हुँदा तिनमा श्रङ्गाररसको निकै प्रयोग भएको पाइन्छ । श्रङ्गाररसको स्थायी भाव रति हुने गर्दछ । शौन्दर्य वोधक रूपमा गरिने,रूप , रस, शब्द, स्पर्शको विषयक श्रृंगारको रूपमा आउँछन् । सुन्दर रूप रङ्गमा मोहित नहुने लोकजीवन नै छैन, मिलन, र विछोड दुवै श्रङ्गाररसमा समान स्थान रहेको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा पाइने लोकगीतमा संयोग र विप्रलम्भ गरी दुवै भेद पाइन्छ :

क) संयोग

गाईको किलो मायालु गोठैमा ठाकेको,
के गरी विर्सु मायालु ओठैमा टोकेको ।
टाढाको माया मायालु सम्झना गाठो छ
तिमीले टोकेको मायालु गालामा टाटो छ ।
स्वामीको काख हुन्छ नी राजै हेरन सँगी हो घाम जन्तिको
कल्पना गरे, मनमा लिए, आमाको काख नि हुन्न यत्तिको

ख) विप्रलम्भ श्रङ्गार

माया हाँसेको बोलेको
आउँछ याद काखमा खेलेको,
ज्वालो बोल्छ यो छाती भित्र
तिम्रो याद आइरन्छ विचित्र
यो मनमा पऱ्योनी ठुलो चोट
माया हाम्रो कैलेमा होला भेट
दिनता काटेने रैछ साथी सँग बोलेर
रात विताउ को सँग यो मन खोलेर

५.३.१.४ वीर रस

लोकसमाजमा परम्पराको असहमती, युद्ध, वीरता एवं साहससँग सम्वद्ध गीतहरू वीर रस युक्त हुन्छन् । शत्रुको हाँकलाई हटाउन अथवा धर्ममा प्रवृत्त हुनका लागि हाम्रा मनमा एक किसिमको उत्साह र फूर्ति जागेर आउँछ, यसवाट वीर रसको उदय हुन्छ । उत्साह नै वीर

रसको स्थायी भाव हो ।[३८] उत्साह हुने गीत नै वीर रस युक्त गीत हुन । योद्धाहरूको आकृति, भेषभुषा, साहस आदिको वा युद्धको वर्णन हुँदा वीर रस प्रभाहित हुन्छ । यस क्षेत्रमा गाइने गीतमा वीर रस भएका गीतहरू पनि पाइन्छन् :-

इन्दु विन्दु रञ्जनमा , हाम्रा वाबा पल्टनमा
सेतो डण्डी पड्काउछन्, कालो डण्डी उज्याउछन्
वैरी जती तर्साउछन्, खुकुरी तरवार बर्साउछन्
पहिलो आरती जयराम भूपति माला
काली नाग नापी ल्याउला कृष्ण गुहारी,
आरतीकी जय राजा राम चन्द्रकी जय ।

५.३.१.५ शान्त रस

समना रूपी संसारिक विषयहरू क्षण भंगुर छन् । संसारको अनित्यता निःसारताको वोधवाट उत्पन्न हुने वैराग्यात्मक चित्तबृत्ति शान्त रस हो ।[३९] लोकगीतमा शान्त रसले ठूलो भूमिका खेलेको हुन्छ । नेपाली धार्मिक जीवनमा ईश्वरको आरधना, भजन, भागवत, रामायण, कृष्ण लीला आदिका धार्मिक श्लोक र गीतमा शान्त रसको प्रयोग देख्न सकिन्छ । यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतमा शान्त रस पनि पाइन्छ ।

जय देवी गोरखनाथ है
जय देवी दर्शन देउ भवानी
जय देवी अम्विका जय देवी
जय देवी भैरवी जय देवी
चवै दिशा वारीपारी हो राम माझै झरिन गंगा
सुवर्णको फुलपाती नारायणको अंग
मनवाट ल्यउला राम वर्णको वर्म देवता

५.३.२ अलङ्कार विन्यास

अलङ्कार साहित्यको सौन्दर्य वा शोभा हो । साहित्य भावनालाई अझै सुन्दर पार्नका लागि विभिन्न किसिमका अलङ्कारको प्रयोग गरिन्छ । लोकगायकहरू सम्पूर्ण शिक्षित तथा बौद्धिक नहुने हुँदा कवितामा जस्तै आलङ्कारिक योजना हुँदैन । लोकगीतमा शिष्ट साहित्यमा जस्तै सचेत रूपमा अलङ्कारको प्रयोग नगरिएको भए पनि स्वत र सहज रूपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ । यहाँका लोकगीतमा शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारको प्रयोग पाइन्छ । शब्दालङ्कारको सांगीतिक माधुर्यता बढाउछ भने अर्थालङ्कार विम्वको प्रस्तुतिद्वारा भावलाई दर्शाउछ ।

५.३.२.१ शब्दालङ्कार

जसले शब्दका माध्यमद्वारा काव्यलाई अलङ्कृत पार्दछ त्यसलाई शब्दालङ्कार भनिन्छ । काव्यमा शब्दको विशेष प्रयोगद्वारा उत्पन्न हुने वैचित्त्य चमत्कार वा सौन्दर्यशोभालाई

---

[३८] हेमाङ्गराज अधिकारी, **पूर्वीय समालोचना सिद्धान्त ते.सं.** (काठमाडौं : साझा प्रकाशन २०४३) पृ.४३ ।

[३९] केशव प्रसाद उपाध्याय, **पूर्ववत्** पृ.६२ ।

शब्दालङ्कार भनिन्छ ।[४०] यसका अनेक भेद भएर पनि यस क्षेत्रका लोकगीतमा पाइने मुख्यतया अनुप्रास र श्लेष अलङ्कार मात्र चर्चा गरिएको छ ।

क) अनुप्रास

यस क्षेत्रका लोकगीतमा पद विन्यासमा अन्त्यानुप्रास प्रायः सबै लोकगीतमा मिलेको देखिन्छ भने कतै आदि र मध्य अनुप्रासको पनि संयोजन भएको देखिन्छ । सरल, सहज र स्वतस्फूर्त रूपमा आउने चमत्कार जसले लोकगीतको शोभा बढाएको हुन्छ ।

गेरु भनि लिए मैन रैच रातो माटो
कतैवाट पाइन मैले मन वुझाउने वाटो

....

सरर फर्काइदेउ नदि, फरर फर्काइदेउ पीरती

....

हैन हजु सनको गजुर चाँदी मिसाएको
मैले भन्ने आफ्नो मान्छे किन रिसाएको

ख) श्लेष

एउटै श्लीष्ट पदवाट अनेक अर्थ निस्केको शब्द श्लेष अलङ्कार हुन्छ । यसमा कही सिँगो शब्दवाट अनेकअर्थ निस्कन्छ र कही शब्दको एक भागवाट अर्थ निस्कन्छ ।[४१] यस क्षेत्रका लोकगीतहरूमा श्लेष अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

मायालु पीरती गाँसौ, देवचुली र वरचुली भै वसौ

भदौ रे घाम लायो नि राजै हेरन सङ्गी हो सालु पातैमा,
बाबा नि छोडें आमा नि छोडे छोडि्छिन रामला जान्छु साथैमा

५.३.२.२ अर्थालङ्कार

व्युत्पत्तिद्वारा अर्थलाई विभूषित तुल्याउने अलङ्कार नै अर्थालङ्कार हो । शब्दहरूको विशेष प्रयोगमाथि नभएर अर्थमाथि आश्रित हुने अलङ्कारलाई अर्थालङ्कार भनिन्छ ।[४२] यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतमा प्राप्त हुने निम्न अलङ्कार छन् :-

क) उपमा

उपमाको शव्दिक अर्थ नजिकै राखेर त्यसमा समानता देखाउनु हो । उपमेय र उपमानका वीच रूप, गुण क्रिया, आदिको समानता देखाएमा उपमा अलङ्कार हुन्छ ।[४३] यस क्षेत्रका लोकगीतमा उपमा अलङ्कारको प्रयोग प्रशस्त मात्रामा भएको पाइन्छ ।

---

[४०] ईश्वरकुमार श्रेष्ठ, **पूर्वीय एवम् पाश्चात्य समालोचना प्रमुख मान्यता, बाद र प्रणाली** (काठमाडौं साझा प्रकाशन, २०५४) पृ ११३ ।

[४१] केशवप्रसाद उपाध्याय, **पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त दो.स.** (काठमाडौंः साझा प्रकाशन, २०५८) पृ १२६ ।

[४२] इश्वरकुमार श्रेष्ठ, **पूर्ववत**, पृ. ११३ ।

[४३] केशवप्रसाद उपाध्याय, **पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त**, पूर्ववत्, पृ. १२८ ।

रुन्छ मन वनको नेउली झैं
तिम्रो पीरले ज्यान भयो सेउली झैं
दैलीमा छोटो खिल, फूलमा मौरी वसे झैं बस्यो दिल ।
....
कहिले यो मन वगेको गंगा झैं
कहिले यो मन उडेको चंगा झैं

ख) रूपक

उपमेय र उपमानको निषेधरहित आरोपलाई रूपक अलङ्कार भनिन्छ । रूपको आरोप गर्नु रूपक हो । रूपक अलङ्कारमा एउटा पदार्थमा अन्य पदार्थको आरोप लगाएर दुवैमा एकरूपता स्थापना गरिन्छ ।[४४] उपमेयमा उपमाको आरोप नै रूपक हो । यस क्षेत्रका लोकगीतमा रूपक अलङ्कार पाइन्छ ।

कहिले होला भेट, जुनको र घामको सीताको र रामको ।
संझे संसार आफन्त सबै हुन्
मेरी माया पूर्णको जून हुन् ।

ग) स्वाभावोक्ति

कुनै वस्तु वा दृश्य आदिको यथार्थपरक चित्रात्मक वर्णन गरिएमा स्वभावेक्ति अलङ्कार हुन्छ ।[४५] यसको उदाहरण

इश्मापारी देखिन्छ कालो वन
कसो गरी बुझाउने रुनी मन ।
कति वसौ आफै नै रोएर
जान्न रैछ आँसुले धोएर
उहिले बाजेका पालामा, ठुला बोका झक्कले
रैचौ साह्रै नक्कले ।

घ) प्रश्नालङ्कार

यस क्षेत्रका कतिपय लोकगीतमा प्रश्नालङ्कार भेटिन्छ । आफुलाई आफै प्रश्न गरेर मन बुझाउने उपाय गरिन्छ भने अर्को सँग उत्तरको आशा राखेर पनि प्रश्नालङ्कारको प्रयोग भएको हुन्छ ।

लाग्छ मला कां देखुं काँ भेटुँ ?
यो मनको तिर्सना काँ मेटु ?

ङ) उत्प्रेक्षा अलङ्कार

उत्प्रेक्षा संभावना र कल्पनाको वाचक शब्द हो । यसमा उत्कृष्ट रूपमा अप्रस्तुत (उपमान) लाई प्रस्तुत वा देखिएको वर्णन गरिन्छ । प्रस्तुतमा अप्रस्तुतको सम्भावनालाई उत्प्रेक्षा भनिन्छ । यस क्षेत्रका लोकगीतमा उत्प्रेक्षा अलङ्कार पाइन्छ ।

---

[४४] कष्ण विलास पौडेल, **साहित्य यात्रा नेपाली समालोचना**, (का.: नविन प्रकाशन, २०५८) पृ ६९ ।

[४५] केशवप्रसाद उपाध्याय, **पूर्ववत्**, पृ. १४० ।

दुइ खोली छलछली
तिम्रै मुहार देख्छु झलझली
आश थियो शहरमा वसने
कर्म रैछ खरानी घसने

नजर लाउत डाडाले छेक्छ कहाँ गइ हेरु, धरै फेरे घडेरी फेरे करीम कहाँ गइ फेरु,

च) अतिशयोक्ति

अभिव्यक्तिलाई प्रभावशाली पार्न लोक प्रसिद्ध उक्तिलाई उछिन्दै बढाइ चढाइ कुनै विषयको वर्णन गर्नु अतिशयोक्ति हो यसमा सामान्य कुरालाई असमान्य रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । यस क्षेत्रका लोकगीतमा यस्तो अलङ्कारको प्रयोग ठाउँ ठाउँमा पाइन्छ ।

लप लप लप्कनी खरवारीको खर,
दाजु जस्ता जेठाजु दरिवारे घर,
....
सुनको वगाली चाँदीको तगाली,
त्यै हो तिम्रो रामकला दिदीको घर ।

५.४ संरचना

लोकजीवनका अनुभूतिलाई सरस, सहज, सुकोमल अभिव्यक्ति जहाँ मानवीय जीवनका उतार चढाव हाँसो खुशी, जीवनका रोदन र दुःखलाई गीतको माध्यमवाट प्रस्तुत गरिने अभिव्यक्ति नै लोकगीत हो । विधागत अध्ययनमा कविता विधासँग नजिक रहेको ठानिने लोकगीत कविता विधा जस्तो आन्तरिक र बाह्य संरचनामा देखिन्छ । यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरू विभिन्न प्रकारका देखिएकाले वाह्य संरचना र आन्तरिक भाव वेग्ला वेग्लै किसिमको देखिन्छ । लोकगीतको निर्माण हुन चरणको संयोजन भएको हुनु पर्दछ । चरण भन्नाले लोकगीतमा रहने पंक्ति, पाउ वा हार बुझिन्छ । यस क्षेत्रमा पाइने केही लोकगीतमा अक्षर संख्या समान देखिए पनि अधिकांश लोकगीतमा अक्षर संख्या प्रत्येक पंक्तिमा एकनास पाइदैन , गीतमा प्रत्येक पंक्तिको वीचमा विश्राम हुन्छ भने कुनै कुनै गीतमा समानान्तरजस्तो देखिन्छ । विश्राम केही खास खास अडानका रूपमा हुन्छ त्यस भित्र पनि स-साना लय विश्राम हुन्छ । लोकगीत विशेष गरेर स्वाभाविक अनुभूति जन्य र उन्मुक्त हुने हुँदा शास्त्रीय बन्धन नरहे पनि संरचनागत वैशिष्ट्यता रहेको देखिन्छ । खास खास अवस्थामा कतिपय अंश तान्ने, तन्काउने गरेको पाइन्छ । प्रस्तुत लोकगीतका पंक्तिवाट अक्षर संख्या र विश्रामलाई हेर्न सकिन्छ :-

अक्षर संख्या र विश्राम

३+२ ३+२ ३+३ = १६
रिमि र झिमि पानी पर्‍यो असाारे सिमीला
पहिलो वाली सुनाम्तो हजुर् कालिका देवीला
२+२ ३+१
हाम्रा सँगी देउसी रे
जम्मा जम्मी देउसी रे

भए नौर देउसी रे

६ + ७ + ८

पारी वन् पालेमा, ठुलो रुख सल्लै हो, भेट भएको वल्लै हो

हुने थियो भेट, वेसि मकै छरेता, आउने जाने गरेता

२+२	२+२
इन्दु विन्दु	रञ्जनमा
हाम्रा वावा	पल्टनमा
७	५

तिरिपास खरर, भैमा हरर

छोरी माग्ने कोलीया, अगी सरर

लोकगीत सृजना गर्दा अनुच्छेद युक्त हुन्छ । एक समुहमा आउने टुका वा दफा नै अनुच्छेद हो । एक प्रवाह वा श्रेणीमा प्रवाहित हुने क्रममा प्रस्तुत गीत गुच्छा जहाँ सँगीत श्रृंखलित एवं लयात्मक रूपमा एकै प्रवाहमा प्रवाहित हुने गीति श्रेणी नै अनुच्छेद हो । यस क्षेत्रका लोकगीत अध्ययन गर्दा द्विपदी चरणका एक एक अनुच्छेद भएका गीतहरू वढी मात्रामा रहेको देखिन्छ भने लयात्मक प्रवाह लिने क्रममा तीन, चार पाँच आदि धेरै पंक्ति सम्म रहेका अनुच्छेद प्रचलनमा रहेको पाइन्छ ।

दुई पंक्तिका अनुच्छेद

असारे भास जोतेको हलो फालीमा खै लाग्यो,

हजुरलाई भनी गाँसेको माला हातैमा ओइलायो ।

मायासीत हाँसेको बोलेको, आउँछ याद काखमा खेलेको

तीन पंक्तिका अनुच्छेद

वावै र ज्यूका गैरी खेतमा ढुकुर लुक्ने वीऊ

मायाको हातमा दुई थुँगा फुल एक थुँगा मलाई देऊ

केला हो हजुर एक थुँगा मात्र सम्पूर्ण लैजाऊ जीऊ

चार पंक्तिका अनुच्छेद

है रेलीमै केरा घारी केरे

केरे रेलीमै ढल्यो खम

हाड रेलीमै लाम्ला माया गाम्ला गीत

गीत रेलीमै नमरुन्जेल सम्म

पाँच पंक्तिका अनुच्छेद

पारीवाट झल्ला भिरे आयो वरिलै

माना भरी सिन्दुर पोटे ल्यायो बरिलै

मैले लाउने छैन वरिलै

माइली बैनी पैरीलिन वावा वरिलै

नलाइ तिमीले हुदैन छोरी बरिलै

५.५ भाषा शैली

सार्थक मनका भाव वा विचारलाई अरु छेउ प्रकट गर्ने सार्थक शब्द वा वाक्यहरूको समूहलाई भाषा भनिन्छ ।[४६] भाषाले भावलाई गतिशील जीवन्त बनाउने काम गर्दछ । भाषिक अभिव्यक्तिमा शैली भन्नाले प्रस्तुत ढाँचा वा तरिका भन्ने बुझिन्छ । भाषा कृतिम वा बनावटि नभएर सहज स्वाभाविक ढंगको देखिन्छ। व्याकरणिक नियम भन्दा लोक हृदय सित बढी सामिप्यता भएको भाषा शैलीनै यहाँका लोकगीतमा प्रयोग भएको पाइन्छ । लोकगीतमा जस्तो भाषा प्रयोग हुन्छ , त्यो त्यहीं समाजको उपज हो । यस क्षेत्रको लोकगीतको भाषा शब्द शक्तिका हिसावले अभिधा शब्दशक्ति देखिन्छ । एक दुइ ठाउँमा भने लक्षणा र व्यञ्जन शक्तिको पनि प्रयोग पाइन्छ । यस क्षेत्रमा गाइने गीतमा सालसिरी, खाँडो आदीमा संस्कृत र हिन्दी शब्दको प्रयोग बढी भएको पाइन्छ । जनजीवनमा बढि प्रचलनमा आएका स्कूल, डाक्टर, अटोमेटिक आदि शब्दहरू अंग्रेजीवाट आएको देखिन्छ ।

दिन्चेस भने लेन छिटो कति हुन्चेस सुरी

दिन्नेस भने हानी दिन्चु अटोमेटिक छुरी

मान्छेको उमेर अवस्था अनुसार पनि भाषाको प्रयोग भएको पनि यस क्षेत्रमा पाइन्छ । वागगीतमा बालवोलीको प्रचुरता पाइन्छ ।

चिं मुसी ची ची, तेरो दाई मेरो दाइ माछा मार्न गएका छन्

तँलाई झोलै झोल मलाइ झाम्टै झाम्टा भत्ले भत्ले

लोकगीतमा लोकजीवनका उकाली ओरालीलाई टपक्कै टिपेर जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गरिने भएको हुँदा यस क्षेत्रका लोगगीतहरूमा कथ्य भाषाको प्रयोग व्यापक मात्रामा भएको पाइन्छ । जस्तै भगुमान (भगवान) धन्ये (धन्य) लछुमन (लक्ष्मण) गरिप (गरिब) रुन्च (रुन्छ) जस्ता अनेक कथ्य शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । सलल, फरर, ह्वास्स, टिनिन, वरर जस्ता प्रशस्त अनुकरणात्मक शब्दहरूका प्रचलित रहेको पाइन्छ । मायालु, निष्ठुरी, साइला, साइली, वैगुनी, माया हजुर जस्ता सम्वोधन शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

होला बरै साइली खोलाझरे गाई

गाई किन झरे हो पानी खानलाई

---

[४६] बालकृष्ण पोखरेल र अन्य (सम्पा) **पूर्ववत्**, पृ. १०११ ।

यहाँको लोकगीतमा प्रयोग हुने रहनी वा थेगोले गीतलाइ थप आकर्षण वृद्धि गरेको पाइन्छ । हेलावरै, रेलिमै, नौरगें डाँफे, सालैजो, मायालु, वरिलै जस्ता थेगोहरूले गीतलाई ज्यादै आकर्षण बढाएको पाइन्छ । यस क्षेत्रका लोकगीतमा अक्षरको लोप हुने र फेरीने पनि गरेको पाइन्छ । जस्तै झेन (झान्नु), खम (खम्बा), गाम्ला (गाउँला) आदि ।

त्यसै गरी यहाँका लोकगीतमा निपातको प्रयोग पनि ठाउँ ठाउँमा भएको पाइन्छ । निपातले गर्दा गीतको अभिव्यक्तीमा निखारता र चमकता बढेको अनुमान गर्न सकिन्छ । यहाँ प्रचलित लोकगीतको प्रस्तुतीकरणमा स्रष्टाले विभिन्न किसिमको शैली अंगालेको पाइन्छ । कतिपय गीतमा गायकले एकालापीय कथन पद्धतिद्वारा आफ्ना अभिव्यक्ति पोखेको हुन्छ ।

सपनीमा झलझली देखेको

रुनमात्र रैछ नी लेखेको

दोहोरी गीतमा संवादात्मक शैली रहेको हुन्छ । यस्ता गीतमा प्रश्नात्मक शैली ज्यादा भटिन्छ।

केटि- हे कैले होला त्यो दिन आउने, त्यो हातले यो सिउँदो रंगाउने।

केटा- हे लगन हेरी म ठिक्क परि, सिन्दुर राख्न आउने छु क्यै गरी ।

रत्यौली, भजन आदीमा नाटकीय शैली पाइन्छ ।

यस प्रकार यहाँका लोकगीतमा सहज,सरल र स्वाभाविक रूपमा भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । लोकगीतको भाषाले गहन विचारलाई भन्दा लोकजीवनका कोमल भावनालाई भने सक्षम रूपमा अभिव्यक्त गरेको हुन्छ ।

परिच्छेद – छ

उपसंहार

लोकसाहित्यको प्रमुख अमूल्य विधाको रूपमा परिचित लोकगीतको अध्ययन क्रममा 'गुल्मी जिल्लाको पश्चिम-उत्तर क्षेत्रका लोकगीतको अध्ययन' मा यस शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा शोधपत्रको परिचय देखि समस्या, उदेश्य, औचित्य, सीमांकन, शोधविधि, रूपरेखा आदिको सामान्य परिचय दिइएको छ । 'यस शोधपत्रको परिच्छेद दुईमा गुल्मी जिल्लाको सामान्य परिचय दिने क्रममा गुल्मी जिल्लाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, भौगोलिक स्थिति, सामाजिक, आर्थिक, प्रशासनिक, धार्मिक परम्परा, चाडपर्व, रहनसहन, पेशा आदिको बारेमा जानकारी दिने प्रयास गरिएको छ ।

परिच्छेद तीनमा लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय दिने क्रममा लोक साहित्य र नेपाली लोकगीतको परिभाषा दिइएको छ । लोकगीतको एतिहासिकता, लोकगीतको स्वरूप, विशेषेता, महत्त्व, वर्गीकरण र नेपाली लोकगीतको अध्ययन परम्परा आदिको चर्चा गरिएको छ । यस शोधपत्रको परिच्छेद चारमा गुल्मी जिल्लाका पश्चिम उत्तर क्षेत्रको लोकगीतको सङ्कलन र वर्गीकरण गरिएको छ । हावापानीमा आउने परिवर्तन र त्यसले गुल्मीको पश्चिम-उत्तर क्षेत्रमा पारेको प्रभावलाई ऋतुकालीन कर्म गीतमा समेटिएको छ । सामाजिक तथा धार्मिक महत्त्वलाई बोकेर लोकजीवनको प्रचलनमा रहेको चाडपर्वमा गाइने गीतलाई पर्व गीतमा प्रस्तुत गरिएको छ । मेलापात, वनपाखा, पखेरामा गुञ्जिने गीतहरू जुन वर्षैभरी जुनसुकै समयमा जहाँ पनि गाउन सकिन्छ, यस्ता गीतहरूलाई बाह्रमासे गीतमा समावेश गरिएको छ । हाम्रो परम्परा सामाजिक मूल्य मान्यतालाई बोकेर ल्याएको हाम्रो संस्कार र त्यस अवसरमा गाइने गीतलाई संस्कारगीतअन्तर्गत समावेश गरिएको छ ।

यस प्रकार गुल्मी जिल्लाको पश्चिम उत्तर क्षेत्रलाई ऋतुकालीन कर्मगीत, पर्वगीत, बाह्मासे गीत र संस्कार गीत गरि चार वर्ग समेटएको छ । कर्म गीतमा असारेगीत, साउनेगीतआदी यस क्षेत्रमा प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । पर्वगीत अन्तर्गत तीजगीत मालासिरी, सटाँय, भैलो, देउसी, देवाली, फागु आदी यस क्षेत्रमा प्रचलित चाडपर्वहरूमा गाइने गीतमा पर्दछन् । बाह्रमासे गीत अन्तर्गत बाह्रमासा, झ्याउरे, घाँसे, गाइने गीत, भजनकीर्तन धामी सम्बन्धी गीत, बालगीत, रोइला, ख्याली, गौडे आदी गीत प्रचलनमा रहेको देखिन्छ । संस्कार गीत अन्तर्गत विवाह सिलोक, रत्यौली, माहाल, खाँडो गीतहरू प्रचलनमा रहेको पाइन्छ ।

मानवीय जीवनका सम्पूर्ण पक्षलाई चट्ट छुन सफल यस क्षेत्रका लोकगीतहरू गाइने आ-आफ्नै किसिमको तरिकाहरू छन् । कतिपय लोकगीत आख्यानसहितका छन् भने कतिपय लोकगीत आख्यानरहितका छन् । कुनै कुनै गीतहरू पुरुषले मात्र गाउँछन् भने कुनै लोकगीतहरू महिलाले मात्र गाउछन् । आख्यानसहित गीतमा भजनकीर्तन, देउँसी, भैलोलाई लिन सकिन्छ भने आख्यानरहितमा चुड्का, झ्याउरे, घाँसे आदिलाई लिन सकिन्छ । पुरुषले मात्र गाउने गीतमा मालासिरी, भैलो गीत पर्दछन् भने महिलाले मात्र गाउने गीतमा तीज, रत्यौली आदि पर्दछन् । कुनै गीत युगल र कुनै सामूहिक रूपमा गाउने प्रचलन छ । गुल्मी जिल्लाको पश्चिम-उत्तर क्षेत्रका लोकगीतमा सुख-दःख, मिलन-विछोड, विरह व्यथा, हाँसो-आँसु, असन्टुष्टी र नारीहरूको विवसता, प्रकृतिको चित्रण, जीवनका उतारचढावहरू जीवनका

तीता-मीठा अनुभूतीहरूलाई विषयवस्तु वनाएर गीत गाइएको पाइन्छ । लाकजीवनको ढुकढुकी, जीवनको सुख दुःखको मर्मलाई विषय वस्तु वनाएर गीतगाएको देखिन्छ । यसप्रकार यस क्षेत्रका लोकगीतमा यसै समाजको भावभूमि प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

यस शोधपत्रको परिच्छेद पाँचमा यहाँ प्रचलित लोकगीतको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । मानवीय जीवनको समाजसँग भएको सम्बन्ध मानव जीवनलाई आर्थिक परिवेशले पारेको उल्झन, प्राकृतिक परिवेशले समेटेको सन्निकता सबैलाई लोकगीतहरूमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । समाजका विद्यमान, माया, ममता, संयोग वियोग सुख दुःख को सजिव चित्रण लोकगीतमा गरिएको हुन्छ । यस क्षेत्रका लोकगीतहरूमा सांस्कृतिक जीवनको चित्रण, आर्थिक जीवनको चित्रण र सामाजिक जीवनको चित्रण गरिएको छ ।

यस क्षेत्रका लोकगीतहरू शास्त्रीयबन्धनवाट मुक्त रहेर मौलिकतामा सजिएका भएतापनि काव्यात्मकता भने प्रशस्त पाइन्छ । कुनै योजना नवनाई सिर्जना भएका भए पनि सहज स्वस्फूर्त रूपमा विम्व प्रतीक भाव व्यञ्जन, अलंकारहरू र रसानुतिमा यस क्षेत्रमा लोकगीतहरू सिँगारिएर सुसज्जित भएको पाइन्छ ।

संरचनाका दृष्टिकोणले हेर्ने हो भने यहाँका लोकगीतहरू एकपाउमा दुइ तीन अक्षरदेखि लिएर बीस बाइस अक्षरसम्म रहेको पाइन्छ । त्यस्तै अनुच्छेद निर्माणमा दुई पंक्ति, तीन पंक्ति देखि छ, सात पंक्तिसम्मको अनुच्छेदमा निर्माण भएको देखिन्छ । भाषिक दृष्टिकोणले यस क्षेत्रका लोकगीतहरूमा नेपाली राष्ट्र भाषा र भाषिकाको प्रयोग भएको देखिन्छ । लेख्य भाषा भन्दा कथ्य भाषाको प्रयोग बढी भएको देखिन्छ । गायनका समयमा कतिपय शब्दका अक्षर समेत लोप हुने गर्दछन ।

निचोडमा भन्दा प्रायः गाउले जनजीवनमा हुर्केको व्यक्तिको अर्न्तहृदयमा उसले भोगेको, जीवनवाट ग्रहण गरी सुषुप्त अवस्थामा रहेको भावलाई साधारण बोलीचालीको शैली भन्दा केही फरक ढंगले व्यक्त गरिने लयात्मक झंकार नै लोकगीत हो । नितान्त ग्रामीण भेकका वासिन्दाले आफ्ना मनमा उब्जेका मनोभावलाई लयवद्ध रूपमा व्यक्त गरिने गीत नै लोकगीत हो । यसमा मानिसका सुख दुःख, हाँसो-आँसु, मिलन-विछोड उमंग उत्साह आदि भाव प्रकट भएका हुन्छन् । सबै मानिसले आ-आफ्नै प्रकारले गुनगुनाउने यस्ता लोकगीतको व्यापकता सर्वाधिक रहेको छ र कालान्तरसम्म पनि रहिरहने छ भन्ने कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ ।

प्रस्तुत अध्ययनपत्र नै लोकगीतको सम्पूर्ण अध्ययन होइन । यस अध्ययनमा केवल गुल्मी जिल्लाको पश्चिम-उत्तर क्षेत्र जुन जिल्लाको ३ नम्बर क्षेत्रमा पर्ने २८ गा.वि.स. लाई केन्द्र विन्दु बनाइएको छ । त्यस्तै अरुक्षेत्रको अध्ययन गनै बाँकी नै छ । गुल्मी जिल्लाको लोकगीतको अध्ययन गर्ने क्रममा निम्न समस्या अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

१) गुल्मी जिल्ला अन्तर्गत अन्य क्षेत्रका लोकगीतको अध्ययन

२) गुल्मी जिल्लाका लोकगीतमा काव्यतत्त्व

३) गुल्मी जिल्लाका लोकगीतको लोकनृत्यसँग सम्बन्ध

सन्दर्भग्रन्थसूची

(क) सन्दर्भ पुस्तकसूची

- अधिकारी हेमाङ्गराज, **पूर्वीय समालोचना सिद्धान्त**, ते.सं. काठमाडौः साझा प्रकाशन, २०४३ ।
- आचार्य, गोबिन्द, **लोकगीतको विश्लेषण** काठमाडौः पैरवी प्रकाशन, २०६२ ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद, **पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त** दो. स. , काठमाडौः साझा प्रकाशन, २०५८ ।
- उपाध्याय, कृष्णदेव (डा.), **लोकसाहित्यको भूमिका** प्रयागः साहित्य भवन लि., ई. १९५७ ।
- जोशी, सत्यमोहन, **हाम्रो लोकसंस्कृति**, काठमाडौः रत्नपुस्तक भण्डार, २०१४ ।
- थापा, धर्मराज, **गण्डकीका सुसेली**, काठमाडौ : ने.रा.प्र.प्र., २०३० ।
- कुञ्जिनी, वर्ष ५, अंक, ३, २०५४ ।
- पन्त, कालीभक्त, **हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास**, स्याङजा, लेखक स्वयम् २०४३ ।
- परमार, श्याम, **भारतीय लोकसाहित्य**, दिल्लीः राजकमल प्रकाशन लि.,ई. १९४५ ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद, **नेपाली लोकगीतको आलोक**, काठमाडौः वीणा प्रकाशन, २०५७ ।
- पराजुली, मोतीलाल, **लोकगीतको संरचना**, (कुञ्जिनी ११ः ८), २०६० ।
- पोखरेल, वालकृष्ण र अन्य (सम्पा), **नेपाली बृहत् शब्दकोश**, काठमाडौः ने.रा.प्र.प्र., २०५८ ।
- पौडेल, कष्ण विलास, **साहित्य यात्रा नेपाली समालोचना**, काठमाडौः नविन प्रकाशन, २०५८ ।
- वन्धु, चूडामणि, **हाम्रो लोकसाहित्य**, काठमाडौः एकता बुक्स, २०५८ ।
- वर्मा, धिरेन्द्र, **हिन्दी साहित्यकोश, भाग-१**, वाणारासी ज्ञान मण्डल लि., ई. १९२० ।
- वराल, ईश्वर र अन्य (सम्पा), **नेपाली साहित्य कोष**, काठमाडौः ने.रा.प्र.प्र., २०५५ ।
- श्रेष्ठ, इश्वरकुमार, **पूर्वीय एवम् पाश्चात्य समालोचना प्रमुख मान्यता, वाद र प्रणाली**, काठमाडौः साझा प्रकाशन, २०५४ ।
- सत्येन्द्र (डा.), **लोकसाहित्य विज्ञान**, आगराः शिवलाल एण्ड कम्पनी, इ. १९७१ ।
- सुवेदी, राजाराम (डा.), **गुल्मी जिल्लाको ऐतिहासिक झलक**, गुल्मी, किरण पुस्तकालय, २०५५ ।
- लुईंटेल, खगेन्द्रप्रसाद, **नेपाली कविता**, काठमाडौ विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०५७ ।

(ख) सन्दर्भ पत्रपत्रिकासूची

गुल्मी जि.वि.स., द्वारा प्रकाशित विभिन्न स्रोतहरू ।

गुल्मी दर्पण, गुल्मी जि.वि.स. कार्यालय, वर्ष २, अंक १, २०५८, वर्ष ३, अंक १, २०५९, वर्ष ४, अंक १, २०६० ।

दीप ज्योति, गुल्मी, कर्मचारी मिलन केन्द्र, वर्ष १९, २०६० ।

पन्थी, शशी, **हाम्रो पुरुषार्थ**, गुल्मी : किरण पुस्तकालय, २०३९

पन्थी, दीन, **लुम्विनी अञ्चलका कवि र कविताबारे टिप्टाप कुरा** ; गुल्मी, किरण पुस्तकालय

पराजुली, कृष्णप्रसाद, **लोक साहित्य**, (मिर्मिरे, वर्ष ३२ अंक ६)